

ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับเรื่องขุนช้างขุนแผน

2.1 บุคสมัยที่แต่งขุนช้างขุนแผน

กำเนิดของเรื่องขุนช้างขุนแผน

นักปราชญ์ทางวรรณคดีและประวัติศาสตร์ได้ร่วมกันพิจารณาสันนิษฐานว่า บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนซึ่งชาวไทยนิยมจดจำแล้วสืบทอดกันมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นราชธานีจนถึงปัจจุบันนี้ เป็นเรื่องราวของชีวิตบุคคลจริง ๆ¹ ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยที่กรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ในระยะแรกเริ่มแห่งราชธานีคือภายหลังจากที่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 หรือสมเด็จพระเจ้าอู่ทองได้ทรงสถาปนากรุงศรีอยุธยาขึ้นเป็นราชธานีเมื่อ พ.ศ. 1893² แล้วกษัตริย์ไทยในพระราชวงศ์หลายพระองค์ได้ทรงครองพระนครสืบราชสมบัติต่อมา จนกระทั่งถึงรัชกาลแห่งสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 ขณะนั้นเป็นเวลาประมาณ พ.ศ. 2034 จนถึง พ.ศ. 2072³

ในระหว่างรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 แห่งกรุงศรีอยุธยานี้เองเรื่องราวขุนช้างขุนแผนได้อุบัติขึ้น บุคคลต่าง ๆ ในเรื่องขุนช้างขุนแผนส่วนมากมีครอบครัวอยู่ในเขต

¹ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ว่าด้วยเรื่องขุนช้างขุนแผน," ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การคำคุณุสฎา, 2505), หน้า (3).

² กรมศิลปากร, "พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์," คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และ พระราชพงศาวดารกรุงเก่า, ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2507), หน้า 443.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 452.

จังหวัดสุพรรณบุรี หลักฐานที่นักวรรณคดีและนักประวัติศาสตร์ใช้ เป็นข้อสันนิษฐานว่า เรื่อง ขุนช้างขุนแผน เป็นเรื่องชีวิตจริง คือ หนังสือคำให้การชาวกรุงเก่า มีเนื้อความซึ่งเป็นข้อ สังกะยประกอบการพิจารณาเรื่องขุนช้างขุนแผน คือ ตอนที่กล่าวถึงพระนามพระมหา- กษัตริย์ไทย พระมเหสี และพระราชโอรสซึ่งได้แก่สมเด็จพระพันวษา พระมเหสีสุริยวงศาเทวี และพระบรมกุมารตามลำดับ⁴ ข้อสังเกตนี้น่าให้ผู้ที่ศึกษาสันนิษฐานระยะเวลาแห่งรัชสมัยโดย อาศัยการลำดับพระราชวงศ์ได้ นอกจากนี้ ยังปรากฏเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ทางการเมือง และการสงครามระหว่างกรุงศรีอยุธยา กับเมืองเชียงใหม่ เหตุการณ์ดังกล่าวมีเนื้อความ เกี่ยวโยงไปถึงนายทหารไทยชื่อขุนแผน เมื่อสมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้หาทหารผู้มีฝีมือ

...พระหมื่นศรีจึงกราบทูลว่า ในทหารไทยในเวลานี้ผู้ใดจะ เป็นทหารเอกยอดก็ไปกว่าขุนแผนนั้นไม่มี ค่ายขุนแผนเป็นบุตร เวทมนตร์เชี่ยวชาญใจกล้าหาญเป็นยอดคนเสนา และมีใจกตัญญูกต- เวทรู้พระเดชพระคุณเจ้า หาดหัวเปรียบไคยยาก

...สมเด็จพระพันวษาก็ทรงระลึกได้ถึงขุนแผนด้วยทรงทราบ ว่า เป็นทหารผู้มีฝีมือมาแต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดให้ขุนแผน พนโทษ มีรับสั่งให้พระหมื่นศรีนำขุนแผนเข้ามาเฝ้าโดยเร็ว...⁵

เรื่องราวตอนที่เกี่ยวกับชีวประวัติของขุนแผนระยะหนึ่ง เมื่อขุนแผนเติบโตเป็นผู้ใหญ่ แล้ว ดังปรากฏในคำให้การของชาวกรุงเก่าที่ยกมากล่าวอ้างไว้ เริ่มตั้งแต่ตอนที่สมเด็จพระพันวษามีรับสั่งให้หาทหารผู้มีฝีมือ เพื่อไปปราบปรามเจ้าเมืองเชียงใหม่ เพราะเจ้าเมือง เชียงใหม่ซึ่งพระธิดาของเจ้าเมืองล้านช้างซึ่งส่งมาถวายสมเด็จพระพันวษาไปขณะเดินทาง ในเวลานั้นขุนแผนต้องโทษถูกจำคุก แต่หาทหารผู้ใดมีฝีมือเทียบเท่าขุนแผนมิได้ จึงโปรดให้ ขุนแผนพ้นโทษ ขุนแผนมีค้ำและม้าวิเศษประกอบกับความสามารถทางการรบจึงได้ชัยชนะ กลับมาปรากฏชื่อเสียง เกียรติยศ ได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัลเป็นอันมาก เมื่อขุนแผน

⁴กรมศิลปากร, คำให้การชาวกรุงเก่า, เรื่องเดิม, หน้า 61.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

ชราแล้วได้ถวายคาบวิเศษ สมเด็จพระพันวษาทรงรับไว้และพระราชทานนามว่า พระแสง
ปราบศัตรู⁶ เรื่องขุนแผนที่มีปรากฏในคำให้การชาวกรุงเก่าโดยสังเขปมีเพียงนี้

การที่เรื่องขุนแผนในคำให้การชาวกรุงเก่าไม่ตรงกับเนื้อเรื่องในบทขับเสภา เรื่อง
ขุนช้างขุนแผนนั้น สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายว่าเป็นเรื่องธรรมดา
ทั้งนี้เนื่องจากเป็นเรื่องราวที่เกิดขึ้นหลายร้อยปีมาแล้วและมีได้มีการบันทึกไว้ด้วยลายลักษณ์
อักษร หากแต่ได้จดจำและถ่ายทอดสืบต่อกันมาด้วยปาก เป็นไปในลักษณะของมุขปาฐะ
เรื่องนี้ควรถ่ายทอดในระยะแรกก็ลงเป็นไปในลักษณะการเล่านิทาน และทรงสันนิษฐานว่า
ต่อมาในภายหลัง คือประมาณหลังจากแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อมีเสภาเกิดขึ้น
ก็จึงได้นำเอานิทานเรื่องขุนช้างขุนแผนมาขับเป็นเสภากันสืบต่อมา จนปรากฏเนื้อความดัง
เช่นที่มีในบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนฉบับปัจจุบัน

เหตุที่เนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผนคลาดเคลื่อนกันนั้นอีกประการหนึ่งคือ เมื่อคนนิยมนำ
มาเล่าเป็นนิทานและขับเสภาก็คงจะเพิ่มเติมตกแต่งเรื่องให้มีเนื้อความพิสดาร ปลีกย่อย
ขยายความมากขึ้นเพื่อให้เกิดความสนุกสนาน มีรสชาดจับอกจับใจคนฟังยิ่งขึ้น จึงทำให้เนื้อ
ความคลาดเคลื่อนจากเรื่องเดิมมากขึ้นทุกที⁷

นอกจากหลักฐานที่ได้จากเอกสารทางประวัติศาสตร์แล้ว สถานที่สำคัญทางโบราณคดี
ก็เป็นสิ่งพิสูจน์ให้เห็นว่าวรรณคดีสันนิษฐานได้ว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนควรเป็นเรื่องที่ได้เกิดขึ้นจริง
และมีเค้ามาจากเรื่องชีวิตบุคคลจริง เหตุการณ์ในตอนเริ่มเรื่องคือ กำเนิดตัวเอกของเรื่อง
ได้เกิดขึ้นที่จังหวัดสุพรรณบุรีและในเวลาต่อมาได้ขยายขอบเขตปริมณฑลออกไปถึงจังหวัดใกล้เคียง
คือกาญจนบุรี พระนครศรีอยุธยา พิจิตร สุโขทัย ตลอดไปจนถึงหัวเมืองฝ่ายเหนือตาม
ลำดับ แต่สถานที่สำคัญในเรื่องส่วนใหญ่อยู่ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี นักวรรณคดี นักประวัติ-
ศาสตร์ และนักโบราณคดีหลายท่านสนใจศึกษาเรื่องขุนช้างขุนแผนในแง่นี้ โดยสำรวจสภาพ

⁶เรื่องเดิม, หน้า 67.

⁷สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานเสภา," ขุนช้างขุนแผน
(คุรุสภา, พระนคร: 2505), หน้า (4).

ต่าง ๆ ทางภูมิศาสตร์และโบราณสถาน เช่นการศึกษาสำรวจในเขตอำเภออุทอง และอำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้พบหลักฐานที่สนับสนุนความเชื่อที่ว่า เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเหตุการณ์ซึ่งได้เคยเกิดขึ้นจริงในเขตท้องที่ดังกล่าว

ชนิด อยู่โพธิ์ ได้สำรวจโบราณสถานและสภาพทางภูมิศาสตร์ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี และกาญจนบุรี โดยเน้นความสำคัญที่เขตอำเภออุทอง บริเวณนี้เป็นเขตกำเนิดเรื่องขุนช้างขุนแผน ปรากฏผลการสำรวจครั้งนี้ในหนังสือ "โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง"⁸ มีหลักฐานที่น่าสนใจ เช่น วัดตะไกรเป็นบริเวณที่ขุนไกรและทองประศรีได้มาปลูกเรือนอยู่ใกล้ ๆ วัดนี้ ในปัจจุบันไม่มีโบราณสถานอันใดเหลืออยู่ แต่สืบทราบได้ความว่า โบราณสถานของวัดตะไกรถูกหรือเสียเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมาแล้ว และบริเวณนั้นเป็นที่ตั้งโรงเรียนวัดประตูลำดงหรือเสียบเมื่อประมาณ 10 ปีที่ผ่านมาแล้ว และบริเวณนั้นเป็นที่ตั้งโรงเรียนวัดประตูลำดงแต่มีลำคลองริมแม่น้ำสุพรรณ ซึ่งลำคลองนี้แต่เดิมมาเป็นคลองคันระหว่างวัดตะไกร และวัดประตูลำดง⁹

หลักฐานที่เกี่ยวข้องกับขุนแผนอีกสิ่งหนึ่งคือ ต้นมะขามในวัดแคที่เฒ่าพลายแก้วเคยบวชเรียน ชนิด อยู่โพธิ์ ได้เขียนอธิบายว่า

เมื่อวันที่ 14 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2508 ท่านผู้สูงอายุผู้หนึ่งพาเราไปชี้ให้ดูต้นมะขามใหญ่ขนาดลำต้นกว่า 5 ออม ที่ในวัดแค และเล่าให้ฟังว่า เมื่อเฒ่าพลายแก้วเรียนเสกใบมะขามเป็นตอเป็นแดนกับท่านขรัวคงนั้นได้ใช้ใบมะขามต้นที่กลาวนี้เสก...¹⁰

004968

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานที่เกี่ยวข้องกับขุนช้างและนางพิมอีกเป็นอันมาก ตามบทเสภากล่าวถึงขุนศรีวิชัยบิดาของขุนช้างเป็นเศรษฐีอยู่ที่บ้านไร่ใหญ่และเป็นนายกองช่างกรมช่างนอกบ้านไร่ใหญ่ ในปัจจุบันนี้ก็ยังคงมีอยู่และเรียกว่าตำบลไร่ใหญ่โดยมีวัดประตูลำดงเป็นหลัก

⁸ชนิด อยู่โพธิ์, โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง (พระนคร: ทรมศิลป์การ, 2509)

⁹เรื่องเดียวกัน, หน้า 125.

¹⁰เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

สำหรับสังคม มีหลักฐานแสดงให้ทราบถึงที่ตั้งบ้านขุนช้าง บริเวณใด ๆ นั้นมีแองยูกลาวกัน
ว่าเคยเป็นคอกเลี้ยงช้าง เป็นหลักฐานที่สนับสนุนการสันนิษฐานให้สมจริงน่าเชื่อถือมาก

โบราณสถานอื่น ๆ ที่ยังเหลืออยู่ให้เห็นไค้นนอกจากที่กล่าวมานี้ก็มี ทาลิบเบี้ย วัด
กลาง หรือวัดใหญ่ ต่อมารายหลังสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสโปรด
เกล้าฯ ประทานชื่อใหม่ว่า วัดสุพรรณภูมิ วัดเขาใหญ่ หรือวัดเขา และท่าพี่เลี้ยง เป็นต้น
โบราณสถานเหล่านี้ชาวบ้านในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีรู้จักเป็นส่วนมากโดยเฉพาะวัดป่าเลไลยก์
อนึ่ง ในการศึกษาสำรวจนั้นนอกจากจะปรากฏโบราณสถานแล้ว สภาพทางภูมิศาสตร์ก็มักกล่าว
บรรยายไว้ในเรื่องขุนช้างขุนแผนกับสภาพภูมิศาสตร์ในท้องที่จังหวัดสุพรรณบุรีและจังหวัด
ใกล้เคียงก็มีความสอดคล้องต่อกันในเรื่องทิศทางการเดินทางและสถานที่ที่ตัวละครเกี่ยว-
เนื่องอยู่ เช่น เมื่อขุนแผนลักพานางวันทองหนีนั้นก็อาจกำหนดเส้นทางการเดินทางได้จาก
สภาพภูมิศาสตร์ท้องที่แถบนั้นในปัจจุบัน ดังปรากฏในแผนที่สังเขปนี้แล้ว¹¹

หลักฐานต่าง ๆ ดังกล่าวมาแล้วนี้ ทั้งส่วนที่ได้จากเอกสาร คือ คำให้การชาว
กรุงเก่า และหลักฐานจากการสำรวจทางวิชาการโบราณคดี โดยอาศัยโบราณสถาน โบราณ
วัตถุ ตลอดจนร่องรอยต่าง ๆ ที่เหลืออยู่และสภาพทางภูมิศาสตร์ในเขตที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง
ขุนช้างขุนแผน ช่วยให้การสันนิษฐานว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องชีวิตจริงมีเหตุผลน่าเชื่อ
ถือยิ่ง ทั้งนี้ก็หมายความว่าเนื่องจากเป็นเรื่องราวของบุคคลจริง จึงทำให้เรื่องนี้เป็นที่
ชาวซึ่งตรึงใจผู้อ่านผู้ฟังแต่เพียงประการเดียวหามิได้ แต่ยังมีคุณสมบัติอีกหลายประการที่ช่วย
ให้เรื่องขุนช้างขุนแผนอยู่ในความทรงจำ อยู่ในความนิยมของปวงชนชาวไทยเสมอมานับเป็น
ระยะเวลาหลายร้อยปี คุณสมบัติสำคัญเหล่านั้นได้แก่ลักษณะพิเศษอันเป็นจุดเด่นของเรื่อง

¹¹ ฐนิต อยู่โพธิ์, โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุทอง (พระนคร: กรมศิลปากร,
2509), แผนที่

คือ เนื้อเรื่องไม่เป็นไปตามความคาดหวังของผู้อ่าน¹² เหตุการณ์ความผันแปรแห่งชีวิตและพฤติกรรมของตัวละครในเรื่องซึ่งได้แก่ นางวันทอง ชุนแผน และชุนช่าง เป็นสิ่งที่สะท้อนอารมณ์ของผู้อ่านหรือผู้ที่ได้ทราบความเป็นไปของตัวละคร เมื่อประกอบกับความเชื่อว่าเรื่องนี้เป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง ตัวละครเคยมีชีวิตอยู่ในสังคมไทยสมัยอยุธยา จึงทำให้เรื่องนี้ได้รับความสนใจเป็นพิเศษ เป็นที่กล่าวขวัญโจษจันถึงเสมอในหมู่มนุษย์ไทย เพราะการกระทำของตัวละครเป็นการกระทำที่แปลกไปจากวิถีการดำเนินชีวิตของคนไทยในสังคมไทยสมัยที่ตัวละครมีชีวิตอยู่นั้นโดยทั่ว ๆ ไป

สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ ความต้องการของคนเราที่ประสงค์ใคร่ทราบเรื่องแปลกใหม่ หรือเรื่องราวที่สนุกสนานประกอบด้วยรสชาดต่าง ๆ ที่แปลกออกไปจากการดำเนินชีวิตโดยปกติ เพื่อเป็นเครื่องบันเทิงใจ เป็นสิ่งประเทืองอารมณ์ เช่นเดียวกับมหรศพนิกหนึ่ง ในสมัยโบราณกาลเล่าเรื่องในลักษณะดังกล่าวมานี้หรือความต้องการของมนุษย์ในลักษณะเช่นว่านี้ จึงเป็นต้นตอแห่งการเล่านิทาน การเล่าเรื่องนิทานเฟื่องฟูมากจนถึงกับมีผู้ยึดถือเป็นอาชีพได้¹³

เรื่องชุนช่างชุนแผนและวันทองมีลักษณะเป็น เรื่องพิเศษอยู่แล้วเมื่อกลายเป็นนิทานจึงแพร่สะพัดไปในปริมณฑลที่กว้างขวางยิ่งขึ้นไปทุกที ๆ เวลาผ่านไปนานลักษณะของเรื่องก็ยิ่งเพิ่มความสนุกสนานและมีรายละเอียดเพิ่มมากขึ้นทุกที คนก็นิยมฟังนิทานมากขึ้นจนกระทั่งได้วิวัฒนาการเป็นบทขับเสภาซึ่งเป็นร้อยกรองเรื่องยาว ประกอบด้วยการใช้ถ้อยคำอย่างประณีต ลีลาของเสียงมีความไพเราะก็ยิ่งชวนฟังชวนให้เพลิดเพลิน ครั้นต่อมาใน

¹² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 2 (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 131.

¹³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเสภา," ชุนช่างชุนแผน (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า (2.)

ชั้นหลังได้ใช้ดนตรีประกอบการเล่าการขับเสภาที่ยังเป็นเหตุให้คนฟังติดอกติดใจมากกว่าเดิม ทางค่านผู้ขับเสภาหรือผู้แต่งก็พยายามสนองความต้องการของคนฟังโดยใช้กลเม็ดเด็ดพราย ในการประพันธ์อย่างสุดฝีมือ บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนจึงกลายเป็นวรรณคดีอมตะที่ประทับใจชาวไทยอยู่ตราบนานเท่านาน

2.2 กวีคนสำคัญ ๆ ผู้แต่งบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้กวีหลายท่านช่วยกันแต่งขึ้นและกวีแต่ละท่านก็ได้ประกวดแต่งกันอย่างสุดฝีมือ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า กวีผู้แต่งคงมิได้แต่งแต่เพียงคนเดียว ตั้งแต่ต้นจนจบเรื่อง คงจะเลือกแต่งเฉพาะตอนที่กวีเห็นว่าสำคัญและเป็นตอนที่ตนชอบตักใจ เนื้อเรื่องหรือฉันทในบทนั้น ๆ ทั้งนี้เนื่องจากการเล่านิทานถ้าเป็นเรื่องสั้น ๆ ผู้เล่าก็สามารถเล่าได้ตั้งแต่ต้นจนจบ ถ้าเป็นเรื่องยาวต้องยัดยัดกันเล่า แต่เดิมคงแต่งเป็นกลอนในตอนที่สำคัญเท่านั้น ส่วนตอนที่ไม่ว่างก็เล่าเป็นนิทานร้อยแก้วปกติ ต่อมาเมื่อคนเล่าเห็นว่าผู้ฟังชอบฟัง กลอนมากขึ้นจึงเลือกแต่งเป็นตอนพอสำหรับคืนหนึ่ง ความนิยมตามลักษณะดังกล่าวมีปรากฏมาจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์¹⁴

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2460 ทอพระสมุควชิรญาณได้จัดการชำระหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนขึ้น ปรากฏว่ามีบทเสภาส่วนต่าง ๆ กระจุกกระจายอยู่จึงได้เลือกเอาส่วนวนที่ที่ที่สุดมารวมกันจนครบทุกตอน มีรายละเอียดดังนี้

- 1. พลายแก้วเป็นชู้กับนางพิม พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2
- 2. ขุนช้างขอนางพิม พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 3
- 3. พลายแก้วได้เป็นขุนแผน และขุนช้างไค้นางวันทอง พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2

¹⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ว่าด้วยการขับเสภา," ขุนช้างขุนแผน (พิมพ์ครั้งที่ 2; พระนคร: องค์การฯ ของคุรุสภา, 2505), หน้า (12.)

4. กำเนิดกุมารทอง บุตรนางบัวคลี่	สำนวนครูแจ่ง
5. ขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างได้นางแก้วกิริยา	พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2
6. ขุนแผนพานางวันทองหนี	พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2
7. ขุนช้างตามนางวันทอง	พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 3
8. ขุนแผนตักคูก	แต่งในสมัยรัชกาลที่ 2
9. กำเนิดพลายงาม	สำนวนสุนทรภู่
10. เจ้าล้านช้างถวายนางสร้อยทอง	สำนวนก่อนสมัยรัชกาลที่ 2
11. ขุนแผนแก้พระท่ายน้ำ	สำนวนครูแจ่ง
12. ขุนแผนพลายงามจับพระเจ้าเชียงใหม่	สำนวนครูแจ่ง
13. ขุนแผนพลายงามยกทัพกลับ	สำนวนครูแจ่ง
14. ถวายนางสร้อยทองสร้อยฟ้า	สำนวนครูแจ่ง
15. จรเข้เถรขวาด	สำนวนครูแจ่ง

ตอนอื่น ๆ ที่มีไคล่กล่าวถึงเป็นเพราะไม่ทราบชื่อผู้แต่งแน่ชัด และไม่อาจสันนิษฐานว่าแต่งเมื่อใด¹⁵

ในการสร้างสรรค์งานทางการประพันธ์ ก็และเนื้อหาของงานมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันและมีผลต่อเนื่องซึ่งกันและกันอย่างใกล้ชิด นอกจากความชอบหรือความพอใจแล้วในบางกรณีก็พยายามหาความรู้มาประกอบให้เหมาะสมแก่ทองเรื่องเพื่อให้งานการประพันธ์ของตนดีเกินก็ได้ เช่น เมื่อสุนทรภู่ถูกกำหนดให้แต่งตอนกำเนิดพลายงาม สุนทรภู่ได้นำประสบการณ์ในชีวิตของตนที่ต้องพลัดพรากจากบิดาและต้องเดินทางไปติดตามหาบิดาด้วยความยากลำบากมาแทรกไว้ในตอนนี้ ประกอบกับอัจฉริยภาพความสามารถในการแต่งกลอนทำให้ความตอนนี้มีความไพเราะเพราะพริ้งให้ความรู้สึกและอารมณ์สะเทือนใจอย่างยากที่จะมีกวีอื่นประพันธ์ได้เทียบทัน

¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ว่าด้วยหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน," เรื่องเดิม, หน้า (13-28.)

2.3 การเผยแพร่เรื่องขุนช้างขุนแผน

บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นที่นิยมอ่านกันมาก สืบเกิดได้จากจำนวนที่ตีพิมพ์มากถึงสิบสี่ครั้ง ทั้งนี้มีตั้งแต่ปี พ.ศ. 2460-2461 เป็นต้นมาจนถึงปี พ.ศ. 2513 รวมทั้งการพิมพ์แจกและพิมพ์จำหน่าย ถึงกระนั้นก็ตามบทขับเสภาเรื่องนี้ยังคงเป็นที่ต้องการและเป็นที่นิยมอ่านอยู่เสมอ

นอกจากการตีพิมพ์บทขับเสภาเรื่องนี้แล้ว ยังมีผู้นำเรื่องขุนช้างขุนแผนไปดัดแปลงเป็นบทละครอีกหลายตอน ชนิด อยุธยา โศก โศก ลาวอธิบายถึงบทละครเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนี้

การที่นำขุนช้างขุนแผนมาแต่งเป็นละครและมีฉบับเป็นหลักฐานนั้น ปรากฏว่า สมเด็จพระบรมราชาเจ้า กรมพระราชวังบวร มหาศักดิ์พลเสวย ในรัชกาลที่ 3 ไททรงริเริ่มเอาเรื่องขุนช้างขุนแผนมาทรงพระราชนิพนธ์ เป็นบทละครขึ้นเล่นก่อน มีบทละครพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระบรมราชาเจ้าพระองค์นั้น พิมพ์ขึ้นแล้ว 2 ตอนคือ ตอนนางวันทองกับลาวทองเกิดหึงกัน กับตอนขุนแผนลักนางวันทองจากขุนช้าง กล่าวไว้ว่ายังมีบทพระราชนิพนธ์ตอนนอสุรกายนางวันทองตามทัพแตกนบับไม่สมบูรณ์จึงไม่ใคร่พิมพ์ไว้อีกตอนหนึ่ง ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ก็มีผู้นิยมนำเรื่องขุนช้างขุนแผนมาเล่นละครนอกกันเป็นสามัญทั่วไป แต่หาใครแต่งบทขึ้นใหม่อย่างสมเด็จพระบรมราชาเจ้า กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสวยทรงพระราชนิพนธ์ไม่ เป็นแต่ นำเอาลูกตอนเสภามาแกเป็นบทละคร... ครั้นรัชกาลที่ 5 ทานเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ศรีฯ รางไคไทรหลวงพัฒนพงศุกิติเอาเรื่องขุนช้างขุนแผนมาแต่งขึ้นเป็นบทละครสำหรับให้คณะละครของทานเล่นหลายตอน และประดิษฐ์วิธีแสดงให้ศิลปะแตกต่างกับละครโรงอื่นในสมัยนั้น คนดูก็พากันนิยม... ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ไคทรง

พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนแต่งงานพระไวย
ขึ้นใหม่อีกสำนวนหนึ่ง โปรดให้ละครหลวงแสดงหลายครั้ง¹⁶

บทละครเรื่องขุนช้างขุนแผนของกวีคนสำคัญนอกเหนือจากที่กล่าวมานี้ยังมีอีกหลาย
ตอน เช่น บทละครดึกคำบรรพเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนวันทองหึง เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์¹⁷ เป็นต้น

ในปัจจุบันนี้ มีผู้นำเรื่องขุนช้างขุนแผนมาดัดแปลงเป็นบทละครใช้แสดงทางโทรทัศน์
ถึงแม้ว่าจะมีการเปลี่ยนแปลงเนื้อเรื่องหลายตอนเพื่อให้เหมาะสมกับเวลาและความสะดวก
ในการแสดงแต่ก็ยังคงเป็นที่นิยมในหมู่ผู้ชมอยู่เสมอ

2.4 เรื่องย่อ

ครั้งสมเด็จพระพันวษาทรงครอบครองกรุงศรีอยุธยา มีครอบครัวซึ่งควรกล่าวถึง
3 ครอบครัวอาศัยอยู่ในเมืองสุพรรณ คือ

1. ขุนไกรพลพ่าย ว่าเคิมชื่อพลายจันทน์ เป็นลูกพลายประจำยาม รับราชการ
อยู่กรมอาสาท้าวเจ็ดสี เคิมอยู่บ้านพลับ เมื่อได้กับนางทองประศรีซึ่งอยู่ที่วัดตะไกรเป็นภรรยา
จึงย้ายมาอยู่บ้านภรรยาที่วัดตะไกร มีลูกชายด้วยกันคนหนึ่ง เมื่อเกิดเป็นเวลาพระเจ้ากรุงจีน
นำแก้วมาถวายสมเด็จพระพันวษา จึงได้นามว่าพลายแก้ว ซึ่งต่อมาได้เป็นขุนแผน แล้วเป็น
พระสุรินทรภักดี ไชยมไหศุรัย์ภักดี เจ้าเมืองกาญจนบุรี จึงเรียกกันว่า พระกาญจนบุรี

2. ขุนศรีวิชัย รับราชการเป็นนายกองกรมช่างนอก เป็นเศรษฐีคนหนึ่งของ
เมืองสุพรรณ อยู่บ้านรั้วใหญ่ ไคนางเทพทองซึ่งอยู่ที่ท่าสิบเบี้ยเป็นภรรยา มีลูกชายด้วยกัน

¹⁶ชนิด อยู่โพธิ์, "ขุนช้างขุนแผนกับนาฏกรรม," คู่มือขุนช้างขุนแผน ประจักษ์
ประภาพิตยากร และเรื่องอะไร กุศลาสัย (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า
11-12.

¹⁷สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บทละครดึกคำบรรพเรื่องปีศาจ
นางอาตุร อิเหนาเผาเมืองและขุนช้างขุนแผน (พระนคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด
คิพพร, 2514).

คนหนึ่งชื่อขุนช้าง ตีระมาตั้งแต่เกิด เมื่อขุนช้างยังเล็ก ขุนศรีวิชัยพาเข้าเฝ้าถวายตัว สมเด็จพระพันมาทรงรับไว้ แต่มอบให้ขุนศรีวิชัยเลี้ยงไว้ก่อน

3. พันศรีโยธา เป็นพ่อค้า ได้นำศรีประจันมาอยู่หาพี่เลี้ยงเป็นภริยา มีลูกสาวชื่อพิมพ์ลาโดย รูปร่างหน้าตางดงามมาก

ทั้งพลายแก้ว ขุนช้าง และพิมพ์ลาโดย เป็นเพื่อนเล่นกันมาแต่เด็ก

อยูมาสมเด็จพะพันมาทรงปรารภจะเสด็จไปล่ากระบือป่าในแขวงสุพรรณบุรี จึงตรัสสั่งขุนศรีวิชัยให้ไปแจ้งขุนไกรเตรียมการรับเสด็จ ขุนไกรจึงพาพวกไปปลุกตำแหน่งรับเสด็จตั้งคอกล่ากระบือป่าแถวบริเวณเขาพระ ครั้นถึงวันกำหนด สมเด็จพระพันมาก็เสด็จไปถึง ขุนไกรท่อนกระบือเดือนมาไค้ฝูงใหญ่ แต่กระบือตื่นไม่เข้าคอกไล่ชีวิตคนอลหม่าน ขุนไกรจึงใช้หอกแทงกระบือตายลงเป็นอันมาก ที่เหลือต่างแตกหนีเข้าป่าไป สมเด็จพระพันมากริ้ว จึงตรัสสั่งให้นำขุนไกรไปประหารชีวิต ก่อนถูกประหารชีวิต ขุนไกรได้ซ่อนร้องหลวงฤๅษานางหนึ่งเป็นเพื่อนกัน ให้ช่วยรับส่งข่าวให้นางทองประศรีทราบ นางทองประศรีกลัวจะถูกريبเอาตัวเป็นหม้ายหลวง จึงพาพลายแก้วหนีไปอาศัยอยู่กับพวกพ้องของสามเณรที่คอนเขาชนไก่ เมืองกาญจนบุรี และตั้งหลักฐานทำมาหากินอยู่ที่นั่น จนพลายแก้วอายุครบบวชเป็นสามเณร นางทองประศรีจึงนำไปบวช และให้อยู่ศึกษาเล่าเรียนความรู้กับท่านสมภารบุญที่วัดส้มใหญ่

ฝ่ายทางเมืองสุพรรณ ครั้นคืนวันหนึ่งโจรจันทรเข้าปล้นฆ่าขุนศรีวิชัย พ่อขุนช้างตาย และพันศรีโยธาพ่อของพิมพ์ลาโดยนั้นขึ้นไปค้าทางเมืองเหนือเป็นไข้ปากกลับมาตายที่บ้าน นางเทพทองกับนางศรีประจันจึงพร้อมใจร่วมกันทำศพขุนศรีวิชัยและพันศรีโยธา ที่วัดเขาไกลม่าน

เณรพลายแก้ว เมื่อเรียนวิชากับสมภารบุญที่วัดส้มใหญ่ เมืองกาญจนบุรี จนสิ้นวิชาของอาจารย์แล้ว นางทองประศรีก็พามาฝากไว้กับสมภารมี วัดป่าเลไลย์ เมืองสุพรรณบุรี เพื่อให้เล่าเรียนวิชาเพิ่มเติมอีก เณรพลายแก้วขยันศึกษาเล่าเรียนและเฉลียวฉลาดสามารถเรียนวิชาจากอาจารย์ได้รวดเร็ว ทั้งยังเทศน์มหาชาติกับพิมพ์ลาได้ไพเราะอย่างหาตัวจับได้ยากอีกด้วย ส่วนขุนช้างเมื่ออายุสมควรก็มีครอบครัวได้แต่งงานกับนางแกนแก้ว ลูกสาวหมื่นแก้ว แต่อยู่ด้วยกันได้ปีกว่านางแกนแก้วก็ป่วยตาย

อยู่มาถึงเทศกาลสงกรานต์ มีงานทำบุญที่วัดป่าเลไลยก์ พิมไปทำบุญด้วยกันกับมารดาที่วัดนั้นและไศยมเณรแก้ว ทั้งพิมและเณรแก้วต่างฝ่ายต่างจำกันได้ว่าเคยเป็นเพื่อนเล่นด้วยกันมาแต่เล็ก ทั้งสองฝ่ายจึงมีจิตคิดรักกัน เมื่อถึงวันออกพรรหามีเทศน์มหาชาติที่วัดป่าเลไลยก์ ขุนช้างรับเป็นเจ้าของกัณฑ์กุมาร นางศรีประจันรับเป็นเจ้าของกัณฑ์ทศพร เมื่อถึงวันเทศน์ทานสมภารมีสิ่งที่จะเทศน์กัณฑ์ทศพรเกิดอาพาธ ท่านจึงให้เณรแก้วเทศน์แทน เณรแก้วเทศน์เพราะจับใจสัพบุรุษสีกาทั้งศาลา พิมก็เกิดศรัทธาเปลื้องผ้าห่มสีทับทิมถอดถวายเป็นเครื่องบูชากัณฑ์ ขุนช้างซึ่งหลงรักพิมอยู่แล้วครั้นเห็นดังนั้นก็เปลื้องผ้าห่มของตนวางทับผ้าของพิม แล้วอธิษฐานขอให้ได้เจ้าของผ้าสีทับทิมสมความปรารถนา พิมไต่ย็นก็โกรธ ถูกกลับไปบ้านพร้อมกับสายทองพี่เลี้ยงและบ่าวไพร่ คำวันนั้นทั้งเณรแก้วและขุนช้างต่างก็คะนึ่งถึงพิม

วันต่อมา เณรแก้วไปมีนพาศที่บ้านท่าพี่เลี้ยง และอ่อนนวยสงทองให้เป็นล่อนัดและให้คนไต่พบกับพิมที่ไร่ฝ่าย ครั้นถึงเวลานัดเณรแก้วก็สึกแล้วออกไปพบกับพิม เกี้ยวพาราสีในไร่ฝ่าย เมื่อกลับมาแล้ว คำวันนั้นพลายแก้วก็ไปหาพิมที่บ้านและสะกดผู้คนให้หลับ ลอบขึ้นหาไต่เสี้ยกับพิม แล้วกลับไปบวชเป็นเณรอยู่วัดป่าเลไลยก์อย่างเดิม

ฝ่ายขุนช้างซึ่งหลงรักพิมอยู่แล้ว อ่อนนวยนางเทพทองผู้มารดาให้ไปดูขอพิมให้นางเทพทองคักค้าน เพราะเห็นว่าพิมรูปสวยคงจะไม่ไต่ย็นกับขุนช้างซึ่งเป็นชายรูปชั่ว ขุนช้างจึงไปพูดจาทาบทามกับนางศรีประจันด้วยตัวเอง ครั้นพิมไต่ย็นก็คำประชคให้ ขุนช้างต้องรับลงจากเรือน สายทองจึงนำความไปแจ้งแก่เณรแก้วที่วัดป่าเลไลยก์ แต่ได้ไปพูดจาหยอกเอนกับเณรแก้วจนเกินขอบเขต เณรไทยแอมเห็นนำความไปฟ้องสมภาร ท่านสมภารไล่ตี จึงพากันหลบหนีลงภูไป เณรแก้วออกจากวัดป่าเลไลยก์ไปอยู่กับท่านอาจารย์คงที่วัดแค ท่านสมภารคงเจ้าอาวาสวัดแคเป็นอาจารย์ที่มีวิชาดีและเคยเป็นเพื่อนกับขุนไกรมิดาของเณรแก้ว ท่านจึงมีความเอ็นดูสั่งสอนวิชาความรู้ต่าง ๆ ให้เณรแก้วด้วยความเต็มใจ จนเณรแก้วสามารถผูกหุ่นพยนต์ เสกใบมะขามเป็นต่อแตน สะเคาะไซ้ตรวจนฤญแจและศาลประทุสะกดผู้คน เรียนรู้อาณาอาคมลงหนทายตัวและอยู่ยงคงกระพันด้วย

ฝ่ายขุนช้างไม่ละความพากเพียรและพยายามมาสู่ขอพิมอีก นางศรีประจันเป็นคนโลภ เห็นขุนช้างร่ำรวยจึงตกปากให้ขุนช้างจักเฝ้าแก้วมาสู่ขอ พิมรู้ความก็ร้อนใจจึงชวน

สายทองไปหาเพชรแก้วที่วัดป่าเลไลยก์ ครั้นทราบว่าเพชรแก้วหนีไปอยู่วัดแค ก็ตามไปพบและเล่าเรื่องที่ขุนช้างมาสู่ขอให้ฟังและขอให้คิดแก้ไข คำวันนั้นเพชรแก้วลาอาจารย์สึก แม่อาจารย์จะทัดทานก็ไม่อาจยับยั้งได้ ครั้นสึกแล้วพลายแก้วก็ไปหาพิมและได้เสียดกับสายทองในคราวนี้ด้วย แล้วพลายแก้วรีบไปกาญจนบุรีขอใ้นางทองประศรีผู้เป็นมารคามาสู่ขอพิมกับนางศรีประจัน ๆ ก็ยอมยกให้ โศกแต่งงานกันตามประเพณีโดยมีขุนช้างเป็นเพื่อนเจ้าบ่าว

พลายแก้วอยู่กับพิมไค้สองวัน ทางกรุงศรีอยุธยาที่ทนายชาวศึกเชียงใหม่มารุกรานและตีไค้เมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นอาณาเขตกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระพันวษาจึงทรงมีรับสั่งถามหาเชื้อสายขุนไกรเพื่อจะไหยกทัพไปตีเชียงใหม่คืน ขุนช้างซึ่งขณะนั้นเข้าไปรับราชการอยู่ เห็นเป็นโอกาสที่จะกำจัดพลายแก้ว จึงกราบทูลว่าขุนไกรมีบุตรชายชื่อพลายแก้ว มีวิชาอาคมดี มีภรรยาอยู่เมืองสุพรรณ สมเด็จพระพันวษาจึงโปรดให้หาพลายแก้วเข้ามายังกรุงศรีอยุธยา แล้วแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพไปรบเชียงใหม่ พลายแก้วจึงต้องจากพิม แต่ก่อนจะยกทัพไป พลายแก้ว พิม และนางทองประศรีไค้ไปปลุกคนโพธิ์ไค้คนละคน อธิษฐานว่าถ้าใครเป็นอันตรายลง ก็ขอให้คนโพธิ์ไค้สำแดงลางให้เห็นประจักษ์

ครั้นกองทัพกรุงศรีอยุธยาไปถึงเมืองเชียงใหม่ พระยาเชียงใหม่ให้พระสังฆราชออกมาแจ้งว่า ที่ต้องอ่อนน้อมแก่เมืองเชียงใหม่ก็เพื่อรักษาเมืองไว้ พลายแก้วจึงนัดแนะให้ทัพเชียงใหม่ที่ขนาบทัพเชียงใหม่ เมื่อไค้ชัยชนะและไค้เมืองเชียงใหม่แล้ว พลายแก้วก็ยกติดตามทัพเชียงใหม่ไปจนถึงเมืองลำปาง ลำพูน จนไค้ตั้งค่ายมั่นอยู่ที่บ้านจอมทอง พลายแก้วกับไพร่พลมิไค้เบียดเบียนข่มเหงราษฎรชาวบ้านจอมทอง แสนคำแมน นายแคว้นกับนางศรีเงินยวง ภรรยา จึงยกลูกสาวชื่อลาวทองให้แก่พลายแก้วเป็นการตอบแทนคุณ

เมื่อพลายแก้วยกทัพไปแล้วมีชาพิมกล่มเจิมลง ชาวตาจุมหอดูอยู่วัดป่าเลไลยก์ให้เปลี่ยนชื่อเสียใหม่ว่า วันทอง จึงไค้หายไซ้ ฝ่ายขุนช้างก็ยังมีใจผูกพันปรารถนาจะได้วันทองเป็นภรรยา จึงทำกลอุบายชุกคระถูกผีให้ยายกลอยยายส่านำมาหลอก ว่าพลายแก้วไปทัพพ่ายแพ้วตาย บ่าวไพร่ก็ติดคุกหมด แล้วยายกลอยยายส่าเถาแก่ของขุนช้างก็ขุนนางศรีประจันและวันทองว่าตามกฎหมายเมื่อตัวไปทัพพ่ายตายลง เมียจะต้องตกเป็นหม้ายหลวง ขอให้คิดมายเบี่ยงยกวันทองให้เป็นภรรยาขุนช้างเสีย นางศรีประจันเชื่อคำชุกก็ยอมยกวันทองให้ขุนช้าง เร่งให้ปลุกหอแต่งงานกันโดยเร็ว วันทองไม่เชื่ออุบายของขุนช้าง

จึงไปหาขรัวตาจู้วัดป่าเลไลยก์ ท่านขรัวตาทำนายวาพลายแก้วยังไม่ตาย ซ้ำยังมีชัยชนะจะ
กลับมาในเร็ววัน วันทองกลับมากบอกราคา ๆ ไม่เชื่อ วันทองจึงขอไปดูตนโพธิ์ที่อธิษฐาน
ไว้ ขุนช้างแอบรู้ความ จึงลอบไปทำร้ายตนโพธิ์เสียก่อน ครั้นวันทองกับมารดาไปถึงเห็น
ตนโพธิ์ของพลายแก้วเหี่ยวเฉาใบร่วงอยู่ แมกระนั้นวันทองก็ไม่ปลงใจจะแต่งงานกับขุนช้าง
นางศรีประจันต้องทำอุบายบอกวันทองว่าจะรื้อหอไปถวายวัดกลางเพื่ออุทิศกุศลให้พลายแก้ว
วันทองจึงยอมให้รื้อ แล้วนางศรีประจันก็ให้ขุนช้างปลูกเรือนหอใหม่ไว้ที่เดียวกันนั้น ต่อมา
นางทองประศรีมาเยี่ยมวันทอง ทราบว่านางศรีประจันยกวันทองให้ขุนช้าง จึงกล่าวห้าม
เพราะไม่เชื่อว่าลูกชายของตนจะเสียทัพ นางศรีประจันไม่เชื่อฟัง นางทองประศรีจึงไป
แจ้งความไว้แก่พันโชติกำนันแต่งให้เป็นพยาน แล้วกลับไปกาญจนบุรี ฝ่ายนางศรีประจัน
เห็นว่าวันทองไม่ยินยอมแต่งงานกับขุนช้าง ก็เขียนตีบังคับจนวันทองสุดที่จะทัดทานแม่ได้
จำใจต้องเข้าพิธีแต่งงานกับขุนช้าง แต่ถึงกระนั้นก็ยังไมยอมรวมหอกับขุนช้าง รออยู่ถึง
เจ็ดวัน

ฝ่ายพลายแก้วเมื่อมีชัยชนะกลับมาถึงกรุงศรีอยุธยาแล้ว สมเด็จพระพันวษาโปรด
ทรงแต่งตั้งให้พลายแก้วเป็นขุนแผน คุมไพร่ทหารร้อย มีหน้าที่รักษาเขตแดนทางเมืองกาญจนบุรี
ขุนแผนจึงกราบทูลลาลงเรือกลับมาถึงสุพรรณบุรี พบวันทอง ๆ เล่าเรื่องให้ฟัง ขุนแผน
โกรธชกคาบจะขึ้นไปฆ่าฟันขุนช้าง ลาวทองซึ่งนั่งอยู่ในเรือออกมาห้ามไว้แล้วเกิดเรื่อง
หึงหวงกันขึ้นระหว่างวันทองกับลาวทอง จนวันทองน้อยใจลาวทองยกคำการวิวาห์ขุนแผน
ขุนแผนโกรธจึงพาลลาวทองไปอยู่กับนางทองประศรีที่กาญจนบุรี เมื่อขุนแผนจากไปแล้ววันทอง
แค้นขุนแผนคิดว่าสิ้นรัก จึงยอมปลงใจด้วยขุนช้าง อยู่มาได้ 2 วัน ขุนแผนหวนคิดถึงวันทอง
จึงลอบเข้าสะกดผูกคณบนเรือนขุนช้าง มัดขุนช้างกับวันทองติดกันไว้แล้วลงจากเรือนกลับไป
ขึ้นมา ไหว่ขาวโพร เรียกว่าที่ว่าขุนแผนกลับมา เพื่อทำประจานให้วันทองกับขุนช้างได้รับ
ความอับอาย ขุนช้างเกรงกลัวขุนแผนก็ออกมาวอนขอโทษ ขุนแผนจึงให้ตามตัวผู้ทุทุเห็น
เป็นใจมาบอกกล่าวแก่กำนันแล้วก็กลับไป

ต่อมาสมเด็จพระพันวษาโปรดให้ขุนช้างกับขุนแผนเข้าไปเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทกับพระหมื่นศรี
ณ กรุงศรีอยุธยา ครั้นถึงเวรขุนแผน ก็บังเอิญลาวทองเป็นไข้หนัก ขุนแผนจึงฝากเวรไว้
กับขุนช้างแล้วออกไปเฝ้าไข้ลาวทอง พอรุ่งขึ้นสมเด็จพระพันวษาเสด็จออก มีรับสั่งถามถึง

ขุนแผน ขุนช้างเห็นเป็นโอกาสจะกำจัดขุนแผน เพื่อไม่ให้มีโอกาสแก้แค้นที่ตนชิงวันทองมาครอง จึงกราบทูลว่าขุนแผนละทิ้งหน้าที่ราชการลอบเป็นกบฏวางแผนออกไปหาภรรยา สมเด็จพระพันวษาได้ทรงฟังก็กริ้ว จึงลงโทษหามขุนแผนเข้าเฝ้าและเชากรุง ให้ออกไปตระเวนคานอยู่ชายแดน และให้ส่งลาวทองมากักขังไว้ ณ โรงสระคิงในพระราชวัง

การที่ขุนช้างกระทำเช่นนั้น ทำให้ขุนแผนคิดแค้นอย่างสาหัส จึงคิดจะชิงวันทองกลับมาเป็นของตนอีก ขุนแผนได้ท่องเที่ยวไปจนถึงช่องโจรของหมื่นหาญหรือนายเดชกระดุกคำ ซึ่งมีเมียชื่อนางสีจันทน์ และมีลูกสาวชื่อบัวคลี่ มีลูกน้องอยู่ยงคงกระพัน 20 คน ขุนแผนเห็นลักษณะบัวคลี่ก็พอใจ จึงไปฝากตัวขออยู่กับหมื่นหาญ วันหนึ่งหมื่นหาญชวนขุนแผนไปล่าสัตว์กระทิง ขุนแผนได้ช่วยชีวิตหมื่นหาญให้รอดพ้นจากถูกสัตว์กระทิงชวิดตาย หมื่นหาญและนางสีจันทน์จึงตอบแทนบุญคุณด้วยยกบัวคลี่ให้เป็นเมียขุนแผน ครั้นอยู่มาหมื่นหาญเห็นขุนแผนมีวิชาอาคมดีกว่าตน จึงคิดกำจัดโดยให้บัวคลี่แอบวางยาพิษในอาหาร โหงพรายที่ขุนแผนเลี้ยงไว้กระซิบบอกให้รู้ตัว ขุนแผนจึงทดลองปั้นข้าวกับกับข้าวโยนให้กาบิน กากตกลงมาตายต่อหน้า ขุนแผนเห็นจริงจึงแกล้งทำเป็นไม่สบายกินอาหารไม่ได้ แล้วคืนนั้นขุนแผนก็ทำกลมารยาชอตุ๊กในครรภ์ของบัวคลี่ บัวคลี่ไม่รู้ในอุบายก็ออกปากยกให้ พอบัวคลี่หลับขุนแผนจึงผ่าท้องนำเอาลูกไปทำกุมารทองที่โบสถ์วัดราง หมื่นหาญตามไปทันเกิดต่อสู้กัน หมื่นหาญสู้ไม่ได้วอนขอชีวิตไว้ ขุนแผนเห็นว่าเป็นผู้เคยมีคุณกับตนจึงปล่อยไป เมื่อกลับมาถึงบ้านแล้ว ขุนแผนก็หาเหล็กเนื้อค้ำมาตีคาน ขณะลองคานเกิดพยับฝน ฟารองและฟ้าผ่า ขุนแผนจึงตั้งชอคานเล่นนั้นว่า "ฟ้าพิน" ตามนิมิตที่ปรากฏต่อมาไม่ช้าขุนแผนก็ได้มาลักษณะค้ำตัวหนึ่งให้ชื่อว่า "สีหมอก" เมื่อขุนแผนมีคานฟ้าพินเป็นอาวุธ มีมาสีหมอกเป็นพาหนะ และมีกุมารทองเป็นคู่ใจแล้ว คืนวันหนึ่งขุนแผนจึงลอบไปยังเรือนขุนช้าง สะกดผู้คนบนเรือนหลับหมด เที่ยวหาห้องวันทอง แต่ไปพบแก้วกิริยา ลูกพระยาสุโขทัยซึ่งมีคานำมาขายชดเงินไว้กับขุนช้าง ขุนแผนก็ได้แก้วกิริยาเป็นเมียและให้เงินนางไว้ไถ่ตัว แล้วปลุกวันทองพาหนีไปจากบ้านขุนช้าง

ฝ่ายขุนช้างตื่นขึ้นรู้ว่าวันทองถูกลักพาไป จึงพาพวกฟ้องบ่าวไพร่ออกติดตามขุนแผนไปทันกันในป่า ขุนช้างกับพวกสู้ขุนแผนไม่ได้ จึงเขามากราบทูลสมเด็จพระพันวษากล่าวโทษว่าขุนแผนเป็นกบฏสองสุ่มไพร่พลไว้มาก และลักเมียลักทรัพย์ของตนไป สมเด็จพระพันวษาจึงให้หมื่นศรีหมื่นไวยเป็นแม่ทัพ ขุนเพชรอินทราและขุนรามอินทราเป็นปีกซ้ายและ

ปึกษา ยกไปตามตัวขุนแผนกลับมา หากไม่ยอมมาโดยดีก็ให้จับตาย กองทัพตามขุนแผน ไปจนถึงป่าห้วยจรเข้สามพัน ขุนเพชรขุนรามคาประจานถึงบิตามารคาขุนแผน ๆ บันดาล โทสะฆ่าขุนเพชรและขุนรามตาย จมื่นศรีจมนไวจจึงกลับมากราบทูล สมเด็จพระพันวษา กริ้ว มีรับสั่งให้ส่งหมายถึงทุกหัวเมืองทุกคานให้จับขุนแผนกับวันทองจำส่งมากรุงศรีอยุธยา ขุนแผนกับวันทองจึงต้องหลบซ่อนตัวอยู่ในป่าควยเกรงพระราชอาญา ทั้งสองระหกระเหิน ทรากตร้าอยู่จนวันทองมีครรภ์ใกล้จะครบกำหนด ขุนแผนสงสารวันทองเกรงจะต้องคลอดลูก กลางป่า จึงพากันเข้ามาขอตัวต่อพระพิจิตรเจ้าเมืองพิจิตร ทั้งพระพิจิตรและนางบุษบา ภรรยาพระพิจิตร ต่างรักใคร่ปรานีเลี้ยงดูขุนแผนกับวันทองเหมือนดังลูกของตน อยู่ต่อมา ขุนแผนเกรงว่าพระพิจิตรจะพลอยมีความผิดฐานปิดบังคนโทษไว้ จึงปรึกษากันขอไหพระพิจิตร ทำบอกส่งตัวเข้ามากรุงศรีอยุธยา โทษก็คงจะเบาบางลง พระพิจิตรจึงมีใบบอกกราบทูล ส่งขุนแผนกับวันทองมายังกรุงศรีอยุธยา ขุนแผนฝากมาสีหมอกไว้กับพระพิจิตร แล้วเอา คายฟ้าพันเขาซ่อนไว้ที่โพรงต้นไม้ในป่า ที่บ้านคายนกขลุ ระหว่างทาง วันเมื่อเข้ามา ถึงกรุงศรีอยุธยานั้น แกวกิริยาซึ่งได้ไต่ตัวออกจากบ้านขุนช้าง แล้วมาพักอาศัยหาเลี้ยงชีพ ควบการชายหมากนุหรีและของชำอยู่ในกรุงศรีอยุธยา ก็ได้มาพบกับขุนแผนและวันทองด้วย ครั้นจมนศรีนำขุนแผนและวันทองเขาเผ่ากราบทูลเรื่องราวตนสาบปลายเหตุให้ทรงทราบแล้ว สมเด็จพระพันวษาก็คลายพิโรธ พระราชทานอภัยโทษที่ฆ่าขุนเพชรขุนราม แล้วรับสั่งให้ ขุนช้างกับขุนแผนสู่ความกัน เมื่อลูกขุนพิจารณาคดีแล้ว ตัดสินให้ขุนแผนชนะความ และได้ วันทองคืนไป ส่วนขุนช้างนั้นลูกขุนพิพากษาว่ามีโทษถึงตาย ถ้าขุนแผนคุมแคน จะให้ฆ่าเสีย ก็ตามอัชฌาศัย แต่ถาเกรงกลัวบาปกรรม ก็ให้ปรับไหม แต่ขุนแผนมิได้คิดจองเวร ขุนช้าง จึงเพียงแต่ถูกปรับไหมเท่านั้น

เมื่อขุนแผนชนะความแล้ว จึงพาวันทองกับแกวกิริยามาอาศัยอยู่ที่บ้านจมนศรี อยู่มาไม่นานกรรมบันดาลให้ขุนแผนนึกถึงลาวทองซึ่งถูกตัดขังอยู่ที่โรงระงิงในพระราชวัง จึง ขอร้องให้จมนศรีกราบทูลขอพระราชทานอภัยโทษลาวทอง จมนศรีทัดทานก็ไม่ฟัง ครั้นจมน ศรีกราบทูล สมเด็จพระพันวษาก็กริ้ว เห็นว่าขุนแผนกำเริบ จึงรับสั่งให้เอาตัวขุนแผนไป จองจำไว้ในคุก แกวกิริยาได้เข้าไปปรนนิบัติขุนแผนในคุก ส่วนวันทองคงอาศัยอยู่ที่บ้าน จมนศรี วันหนึ่งวันทองออกจากบ้านไปเยี่ยมขุนแผน ขุนช้างโฉบมาพบมาคร่าพาวันทอง

ไปสู่พรหม วันทองไปคลอดบุตรเป็นชายที่บ้านขุนช้าง แล้วให้ชื่อบุตรตามวงศ์ขุนแผนว่า พลายงาม ครั้นขุนช้างทราบว่าพलयงามเป็นลูกขุนแผน ก็หมางใจคิดกำจัดอยู่ตลอดเวลา จนพलयงามอายุได้ 10 ขวบ วันหนึ่งขุนช้างล่อลวงพलयงามเข้าไปในป่าแล้วทุบตีบีบจนูก เอาขอนไม้ต้มไว้จะให้ตาย พวกผีพรายของขุนแผนเข้าช่วยไว้แล้วไปเข้าฝันบอกวันทอง วันทองตามไปพบเล่าเรื่องราวให้พलयงามทราบแล้วบอกว่า มียาชื่อทองประศรีอยู่ที่กาญจนบุรี พलयงามจึงลามาการค้าเดินทางไปอยู่กับย่า นางทองประศรีก็เลี้ยงดูพलयงามไว้ แล้วพาไปเยี่ยมขุนแผน ๆ ให้พलयงามเรียนหนังสือ และให้หมั่นศึกษาตำรับตำราของขุนแผน ที่มีอยู่กับนางทองประศรี ครั้นพलयงามอายุได้สิบสามปี นางทองประศรีจัดทำพิธีโกนจุก แล้วพามาฝากไว้กับจ่มื่นศรี ต่อมาจ่มื่นศรีพาพलयงามเขาเผ่าถวายเป็นมหาดเล็ก

ต่อมาเกิดศึกระหว่างกรุงศรีอยุธยา กับเมืองเชียงใหม่ ศึกครั้งนี้เกิดขึ้นเพราะ พระเจ้าเชียงใหม่โคตราชวาวนางสร้อยทอง ธิดาเจ้าเมืองลานช้างมีรูปโฉมงดงาม ใครจะใคร่มาเป็นพระสนม จึงให้ท้าวกรุงกาฬกับแสนศรีเพชรกล้าเป็นทูตนำพระราชสาส์น พร้อมควยเครื่องราชบรรณาการ ไปสู่ขอธิดาพระเจ้าลานช้าง แต่พระเจ้าลานช้างไม่ยอม ยกพระธิดาให้ และให้คืนเครื่องราชบรรณาการมา พระเจ้าเชียงใหม่กริ้วมาก จึงรับสั่งให้ท้าวหนามพาดไปสืบข่าวในเมืองลานช้าง ก็โคตราชวาวอีก 15 วันพระเจ้าลานช้างจะส่งนางสร้อยทองลงมาถวายพระเจ้ากรุงศรีอยุธยา พระเจ้าเชียงใหม่จึงแต่งกองทัพให้แสนศรีเพชรกลายไปคอยสกัดชิงนางกลางทาง แสนศรีเพชรกล้าชิงนางได้และจับพระทัยนำขุนนางฝ่ายไทยกับกิ่งก้านขุนนางฝ่ายลานช้างไปถวาย พระเจ้าเชียงใหม่ให้จงจำไว้และทรงคาดการณ์ว่าในไม่ช้าคงจะมีศึกกระหนาบมาทั้งทางลานช้างและทางกรุงศรีอยุธยา จึงปรึกษากับขุนนางเห็นพร้อมกันยั่วให้ไทยยกมารบก่อน พระเจ้าเชียงใหม่จึงมีสาส์นทาทยมายังกรุงศรีอยุธยา พระพันวษาโปรดหาผู้อาสายกกองทัพไปรบ แต่ไม่มีผู้ใดอาสา พระพันวษากริ้ว ครั้นเสด็จขึ้นแล้ว จ่มื่นศรีกลับมาบ้านเล่าความใหญ่ถูกเมียฟัง พलयงามแอบไต่ยีนจึงอ้อนวอนจ่มื่นศรีให้พาเขาเผ่าขอลูอาสา ครั้นพलयงามได้แสดงวิชาความสามารถ จนเป็นที่พอใจจ่มื่นศรีแล้ว จ่มื่นศรีจึงพาพलयงามเขาเผ่า ก็โปรดให้พलयงามเป็นแม่ทัพยกไป พलयงามเห็นเป็นโอกาส จึงกราบทูลขอพระราชทานโทษขุนแผนผู้เป็นบิดาให้ไปเป็นที่ปรึกษาด้วย พระพันวษาโปรดพระราชทาน ขุนแผนจึงกราบทูลขอนักโทษมีชื่อที่ถูก

จงจำอยู่ในคุกด้วยกันอีก 35 คนไปช่วยที่เชียงใหม่ และได้โปรดให้ลาวทองพ้นโทษออก
จากวังในคราวนี้ด้วย เมื่อขุนแผนจะไปทัพ ได้ให้คนไปรับนางทองประศรีมาอยู่กับลาวทอง
และแก้วกิริยา ซึ่งมีกรรมแก่จวนจะคลอด ณ บ้านวัดตะไกรในกรุงศรีอยุธยา ครั้นได้ฤกษ์ที่
ขุนแผนกับพลายงามจะกรีธาทัพไปตีเชียงใหม่ แก้วกิริยาก็กคลอดบุตรชาย จึงให้ชื่อว่า
พลายชุมพล

ฝ่ายขุนแผนกับพลายงามก็เดินทางจากวัดใหม่ไชยชุมพล ไปจนถึงบ้านคาบงขลุ
ขุนแผนซุดเอาดาบฟ้าฟื้นที่ฝังไว้ แล้วเดินทางต่อไปจนถึงเมืองพิจิตร ขุนแผนแวะไปเยี่ยม
คารวะพระพิจิตรและนางบุษบา แล้วรับมาสีหมอกไปทัพ พลายงามได้พบกับศรีมาลาลูกสาว
พระพิจิตรนางบุษบาเกิดมีความรักต่อกัน ลอบเข้าหานางศรีมาลาได้เสียก่อนวันจะเคลื่อน
ทัพ ขุนแผนรู้ความจริงส่งขุนนางศรีมาลาให้พลายงาม กำหนดว่าเมื่อเสร็จศึกแล้วจะกลับมา
ทำพิธีแต่งงาน เมื่อเดินทางไปถึงเชียงใหม่ ขุนแผนกับพลายงามสะกดผูกกุม แก้วพระทายนำ
และกิ่งกำกวมพร้อมทั้งทหารไทยลาวออกมาได้แล้ว พระทายนำจึงช่วยกันรบเชียงใหม่ ทัพไทย
ชนะฆ่าท้าวกรุงกาฬกับแสนศรีเพชรกล้าและแม่ทัพรองตาย แล้วขุนแผน พลายงามปรึกษากัน
ลอบสะกดเข้าเมืองเชียงใหม่ในเวลากลางคืน เข้าไปจนถึงที่บรรทมพระเจ้าเชียงใหม่
พระเจ้าเชียงใหม่ขอชีวิตและอนนอมยอมขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยา พร้อมทั้งมอบนางสร้อยทอง
คืนมาถวายพระพันวษาควย

เมื่อขุนแผนกับพลายงามชนะศึกแล้ว ก็แจ้งเรื่องมายังกรุงศรีอยุธยา จึงมีรับสั่ง
ให้ยกทัพกลับ ขุนแผนนำพระเจ้าเชียงใหม่กับมเหสีคือนางอัปสรและธิดาคือนางสร้อยฟ้าลง
มาควย พระพันวษาทรงพิจารณาความชอบ โปรดแต่งตั้งให้ขุนแผนเป็นที่พระสุรินทรภาไชย
มโหฬารย์ภักดี รุ่งเมืองกาญจนบุรี ตั้งพลายงามเป็นจมนไวยวรรณา ท้าวหมื่นมหาดเล็กฝ่าย
ขวา และพระราชทานรางวัลให้แกทหารอาสาทั้ง 35 คน ส่วนพระทายนำมีความผิดที่เสีย
ทัพ แต่ได้ช่วยขุนแผนรบชนะเป็นความชอบดลบันดาลโทษ จึงเพียงแต่ถูกถอดยศลงเป็นไพร่
เฝ้าประตู ทางเมืองเชียงใหม่พระพันวษาทรงพิจารณาเห็นว่าเดิมเป็นนครอิสระ มิได้
ขึ้นกรุงศรีอยุธยา จึงไม่นับว่าเป็นกบฏ และบัดนี้พระเจ้าเชียงใหม่ก่อนยอมโดยดีแล้ว จึง
พระราชทานอภัยโทษไม่ประหารชีวิต โปรดให้กลับไปครองเมืองเชียงใหม่ตามเดิม และ

พระราชทานครอบครัวที่กวาดต้อนมาให้คืนกลับไปถวาย พระเจ้าเชียงใหม่จึงทูลถวายสร้อยฟ้า
แด่พระพันวษา ฯ โปรดพระราชทานสร้อยฟ้าแก่จ๋มในไวยวรนารถ ส่วนนางสร้อยทองนั้นทรง
แต่งตั้งเป็นพระสนม ขุนแผนกราบทูลให้ทรงทราบว่จ๋มในไวยมีคู่อยู่แล้วคือศรีมาลา ลูกพระ
พิจิตรและนางบุษบา พระพันวษาก็ทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้นำศรีมาลาองมาแต่งงานกับ
จ๋มในไวยพร้อมทั้งสร้อยฟ้า

ถึงวันแต่งงานจ๋มในไวย วันทองและขุนช้างก็เข้ามาช่วยงานด้วย ขุนช้างกินเหล้า
เมามายจนเกิดวิวาทกับจ๋มในไวย ฯ บันดาลโทษะทำร้ายขุนช้าง ขุนช้างเขาเผ่าถวายฎีกา
กล่าวโทษ จ๋มในไวยจึงฟ้องทวนว่าขุนช้างคิดฆ่าจ๋มในไวยเมื่อครั้งยังเป็นเด็กอยู่ ขุนช้างปฏิเสธ
ขอพิสูจน์คำนำถว้าย ขุนช้างคำแพ้งถึง 2 ครั้ง พระพันวษาทรงพระพิโรธ รับสั่งให้นำขุนช้าง
ไปประหารชีวิต วันทองอ่อนวอนขอให้จ๋มในไวยกราบทูลขอพระราชทานโทษแก่ขุนช้าง จ๋มใน
ไวยเห็นแก่มารดาจึงกราบทูลขอ ก็โปรดพระราชทานโทษขุนช้าง ต่อมาจ๋มในไวยลอบสะกด
ขี้เริ่นขุนช้าง อ่อนวอนให้วันทองผู้มารดาอยู่ที่ยานของตน ด้วยหวังจะให้คืนดีกับขุนแผน
ผู้บิดา ขุนช้างซัดเคืองมากจึงไปปักทางเสด็จ ลอยคอชฎีกาถวาย ขณะพระพันวษาเสด็จ
พระราชดำเนินทางชลมารคกลับจากประพาสบึง พระพันวษาทรงกริ้ว ตรัสให้เขียนขุนช้าง
30 ที แด่โปรดให้รับฟ้อง แล้วทรงตราพระราชกฤษฎีกากำหนดโทษเจ้าหน้าที่รักษาพระองค์
ซึ่งประมาทปล่อยให้มีผู้ลวงลำเขามาในลอมวง มีโทษ 7 สถาน และประหารชีวิตสืบมาแต่นั้น

ฝ่ายขุนแผนทราบว่าวันทองมาอยู่ที่ยานจ๋มในไวยก็มาหา วันทองเกรงจะมีความผิด
ที่ถูกคนนั้นลักไปคนนี้พามา จึงไม่ยอมปรองดองด้วยขุนแผน ครั้นรุ่งเช้าพระพันวษาโปรดให้
ไตส่วนคดีตามฎีกาของขุนช้าง แล้วโปรดให้วันทองซึ่งเป็นคนกลางตัดสินใจว่าจะเลือกอยู่กับ
ขุนช้างหรือขุนแผน หรือจะอยู่กับลูก ด้วยชะตาถึงชาติถึงคราวที่วันทองจะสิ้นชีวิต กรรม
จึงบันดาลให้นางทูลตอบไปเป็นกลางว่า ตามแต่จะโปรดตัดสิน พระพันวษาเขาพระทัยว่า
วันทองคิดจะครองทั้งสองชาย จึงตรัสบริภาษแล้วรับสั่งให้นำไปประหารชีวิตเสีย เมื่อถึง
ที่ตะแลงแกงแล้วจ๋มในไวยตัดสินใจกลับไปเผ่ากราบทูลขอพระราชทานอภัยโทษ พระพันวษา
ก็โปรดทรงยกโทษพระราชทาน จ๋มในไวยจึงรีบเข้ามาทูลขอขมากราบมา แต่ด้วยกรรมบันดาล
ให้พระยายมราชเข้าใจผิด คิดว่าเร่งให้ลงดาบประหาร นางวันทองจึงต้องสิ้นชีวิตไป

ฝ่ายสร้อยฟ้าและศรีมาลาสองภริยาของจมนไว ก็มีเรื่องวิวาทถึงหวงกันอยู่ตลอดมา เพราะพระไวแสดงความรักใคร่ศรีมาลามากกว่าสร้อยฟ้าจึงลอบไปหาเถรชวาคทำเสน่ห์ให้พระไวหลงรัก พระไวก็หลงเสน่ห์และเขียนตีศรีมาลา พลายชุมพลเขาช่วยข้างศรีมาลา ก็พลอยถูกพระไวตีไปควย พลายชุมพลน้อยใจจึงหนีไปกาญจนบุรี เล่าเรื่องให้ขุนแผนและแก้วกิริยาฟัง แล้วเลยหนีไปหาตายายที่เมืองสุโขทัย โดยมีกุมารทองไปเป็นเพื่อน ขุนแผนรู้ความแล้วรีบมายังกรุงศรีอยุธยาหมายจะแกล้งเสน่ห์ ส่วนศรีมาลาก็อบายทิดไปแจ้งแก่พระพิจิตรและนางบุษบาผู้เป็นบิดามารดาว่าตนป่วยให้รีบลงมา ทั้งสองฝ่ายมาถึงพร้อมกัน พระพิจิตรและนางบุษบาบอกว่าพระไว ขุนแผนมั่นใจว่าพระไวต้องเสน่ห์หาแปดเพราะหน้าตามัวหมอง จึงให้เอากระจกทั้งสองมาดูก็เห็นรูปรอยที่ทำเสน่ห์ แต่นางทองประศรีซึ่งพลอยถูกเสน่ห์ควย เห็นเป็นเรื่องเล่นกล จึงเข้าข้างพระไวและคาขุนแผน พระไวเองก็กลับกล่าวล่ำ เลิกบิดาถึงความหลังครั้งที่ตนไคกราบทูลขอพระราชทานโทษให้ออกจากคุก ทำให้ขุนแผนโกรธมากถึงตัดพ้อตัดถูกและทวงดาบฟ้าฟื้นคืน แล้วกลับไปกาญจนบุรีคิดแค้นหมายจะฆ่าพระไวอยู่ ส่วนพระพิจิตรและนางบุษบาก็กลับไปยังบ้านเมืองของตน

ฝ่ายพลายชุมพลเมื่อขึ้นไปอยู่กับตายายที่สุโขทัยแล้วก็บวชเป็นเณร เรียนหนังสือทั้งขอมและไทย และได้วิชาจากลานทองของขอมคำคืนควย วันหนึ่งระลึกถึงเหตุที่ทำให้ตนต้องหนีจากยามา จึงผูกหุ่นยักษ์ให้ถือหนังสือมาหาขุนแผนที่กาญจนบุรี ขุนแผนได้รับแล้วก็คอบนัดหมายกับพลายชุมพล พลายชุมพลจึงลี้จากเณรและไคมาทะเลียวกับดาบชนะไพร่ของตน แล้วเดินทางจากสุโขทัยมาทำพิธีผูกหุ่นยนต์เป็นกองทัพ และปลอมตนเป็นมอญใหม่ชื่อสมิงมิตราคุมทัพหุ่นยกลงมาถึงตำบลเดิมบาง พระพันวษาทรงทราบข่าวศึก ก็โปรดให้ขุนแผนยกทัพออกไปต่อต้าน ขุนแผนแกล้งทำเป็นแพ้ให้พลายชุมพลจับตัวไป ควยหมายจะให้พระไวอาสาออกมารบ แล้วเคลื่อนพลมาตั้งค่ายอยู่ที่ศาลานแขวงอยุธยา พระพันวษาก็ให้พระไวออกไปรบแก้แค้นแทนพอ ระหว่างเดินทัพมาวันทองซึ่งตายไปแล้วก็ปรากฏตัวเป็นเปรตมาห้ามทัพควยความเป็นห่วงลูก กลัวว่าจะถูกบิดาฆ่าตาย แต่ก็ไม่อาจจะยับยั้งพระไวได้ เมื่อกองทัพพระไวไปถึงและไครบกับพลายชุมพลซึ่งปลอมเป็นมอญ ขณะเขารบติดพันกัน พระไวไคทราบว่าขุนแผนและพลายชุมพลปลอมตัวมา จึงรีบหนีกลับมาเฝ้าพระพันวษา

กราบทูลให้ทรงทราบ พระองค์จึงตรัสใช้ให้ศรีมาลาออกไปรับขุนแผนพลายชุมพลเข้ามา
 ขุนแผนก็เข้ามาเฝ้าและกราบทูลเรื่องพระไวยถูกเสน่ห์ให้ทรงทราบ แล้วพลายชุมพลกราบ
 ทูลรับอาสาขอจับเสน่ห์โดยมีจมีนศรีไปเป็นสักขีพยาน ทั้งสองคนปลอมตัวเป็นแขกชวา นำ
 เหล่ากัญชาและของมีเงินเมาต่าง ๆ ไปมอมเณรชวาคซึ่งอยู่ที่วัดพระยาแมน จนเณรชวาค
 เมามายพลั้งปากว่าตนเป็นผู้ทำเสน่ห์ให้จมีนไวยหลงรักสร้อยฟ้า พลายชุมพลจึงให้ขาวไพร
 จับมัดแล้วถามถึงสถานที่ฝังรูปฝังรอย เณรชวาคไม่บอก พลายชุมพลเอากระบี่ฟันที่แสกหน้า
 เณรชวาคจึงยอมพาไป แล้วนำตัวเณรชวาคกับเณรจิวมาจองจำและขังไว้ที่หิมตำรวจ ตก
 กลางคืนคึกก้องกึก เณรชวาคกับเณรจิวสำงเม่า จึงสะเคาะโซ่ตรวนหลุด แล้วเสกปูนพลุ
 เป็นเณรเณรนอนตายแทนไว้ แล้วเณรชวาคแปลงเป็นจระเข้ให้เณรจิวเป็นลูกเกาะหลังว่ายน้ำ
 นำหนีไป

พระพันวษาโปรดให้ไตสวนคดีทำเสน่ห์ สร้อยฟ้าไม่ยอมรับ ชำยยังกล่าวหาทวน
 ว่าศรีมาลาเป็นคู่กับพลายชุมพล ทั้งสองฝ่ายไม่มีพยานหลักฐาน จึงโปรดให้สร้อยฟ้าและ
 ศรีมาลาลุยไฟพิสูจน์ความบริสุทธิ์ สร้อยฟ้าแพ่แก่พิสูจน์ พระพันวษาทรงพิพากษาให้ประหาร
 ชีวิต นางทองประศรีเห็นว่าสร้อยฟ้ามีกรรมมาไต่ 7 เดือนแล้ว จะพาดูกันในทองตายไปควย
 จึงขอให้ศรีมาลากราบทูลขอพระราชทานชีวิตสร้อยฟ้า พระพันวษาก็โปรดพระราชทานโทษ
 แต่ให้เนรเทศสร้อยฟ้าไปจากกรุงศรีอยุธยา สร้อยฟ้าจึงท่องเที่ยวกลับไปยังเชียงใหม่โดย
 ทางเรือ เมื่อมาถึงบางแก้วโคพบกับเณรชวาคและเณรจิว จึงสมทบกันเดินทางขึ้นไปจนถึง
 เชียงใหม่ ต่อมาศรีมาลาคลอดบุตร เป็นชาย ขุนแผนให้ชื่อพลายเพชร ส่วนสร้อยฟ้าไปถึง
 เชียงใหม่ไม่นานก็คลอดบุตรเป็นชาย เจ้าเชียงใหม่ให้นามว่า พลายยงพงศ์นพรัฐ. 18

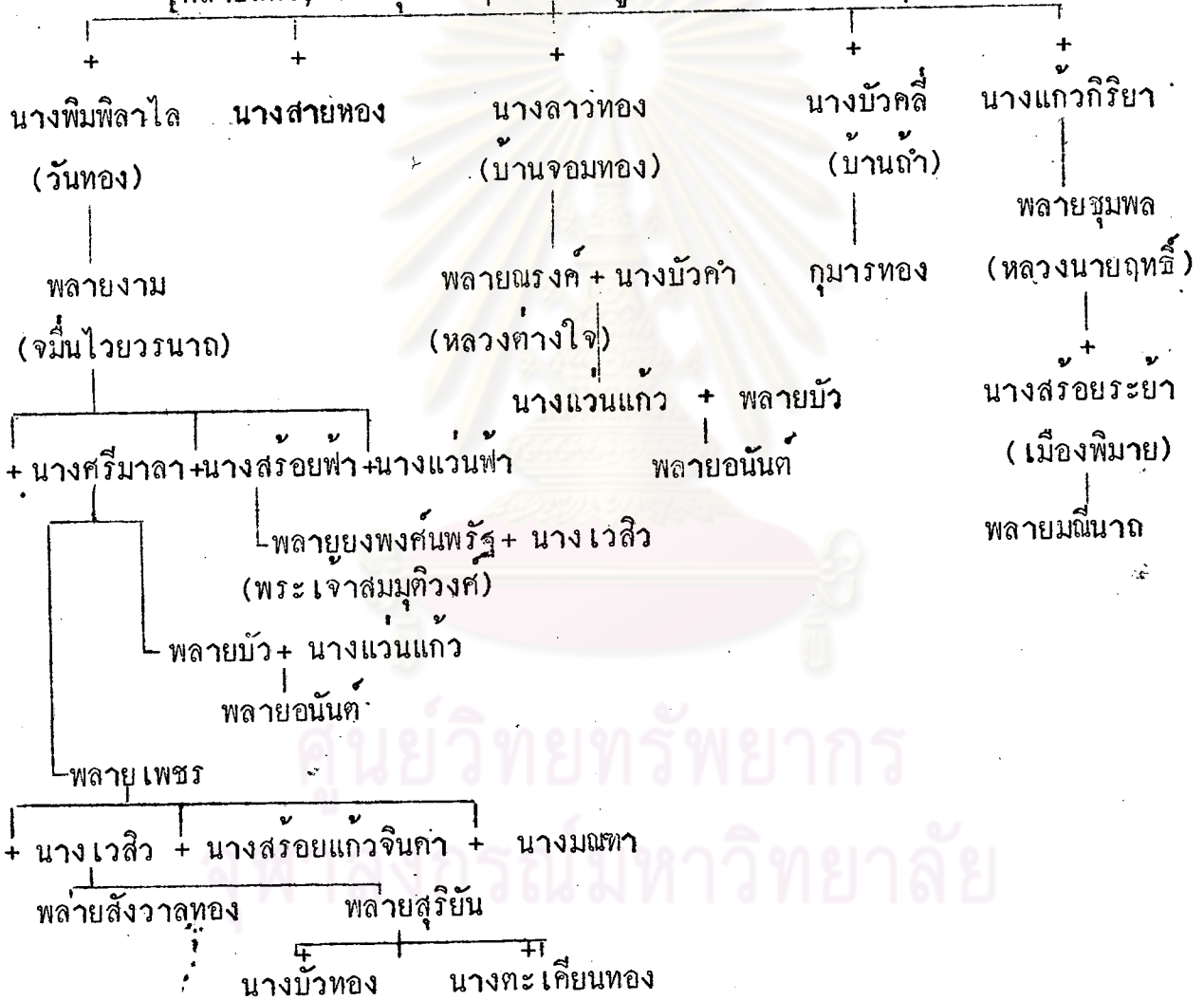
¹⁸ อารี สุทธิเสวนต์, "สังเขปเรื่องขุนช้างขุนแผนตอนต้น," เสภาเรื่องขุนช้าง
ขุนแผนภาคปลาย (พระนคร: คลังวิทยา, 2510), หน้า 25-40.

ลำดับวงศ์สกุลของตัวละครในเรื่อง ขุนช้างขุนแผน

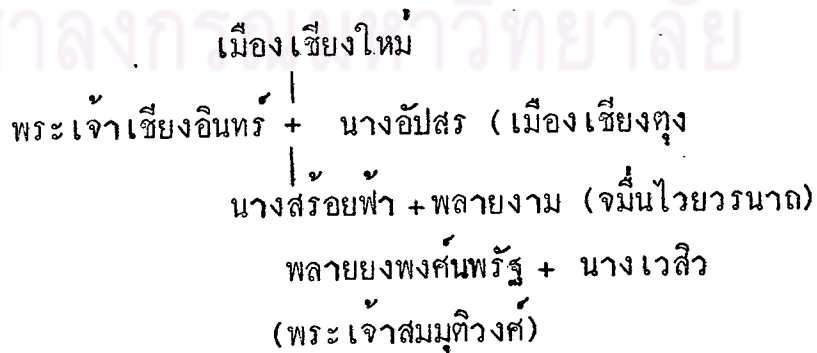
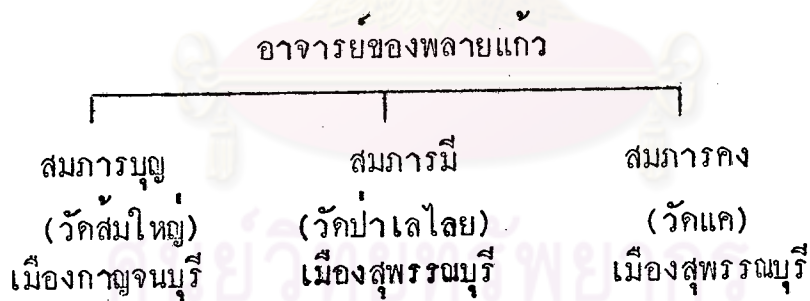
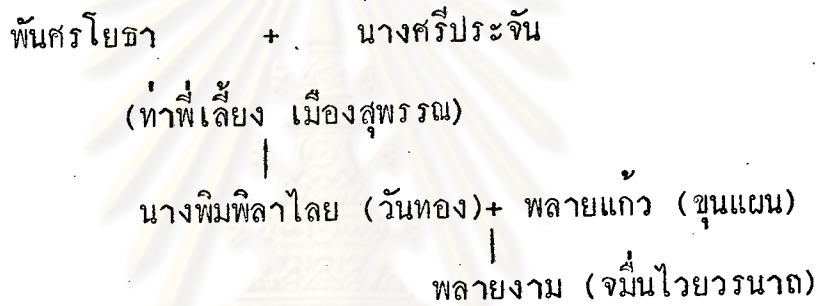
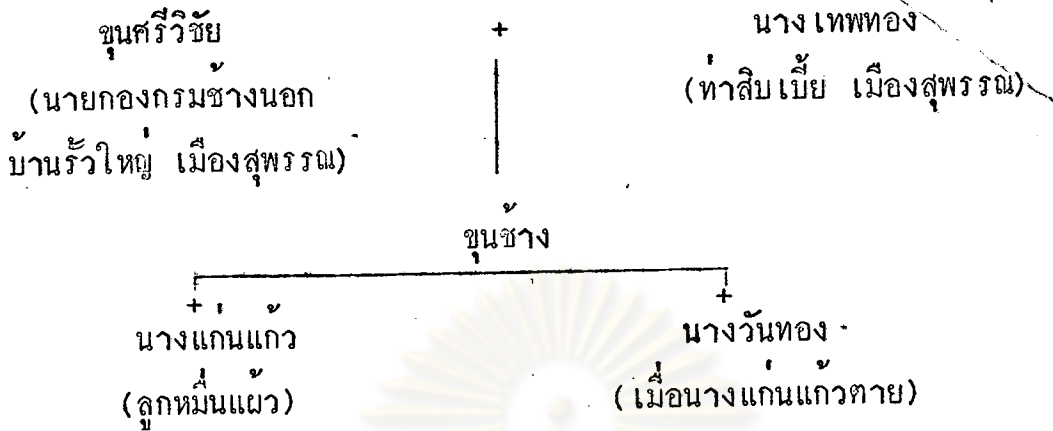
ขุนไกรพลพ่าย + นางทองประศรี
 (ตำบลบ้านพลับ จังหวัดสุพรรณบุรี) (วัดตะไกร จังหวัดสุพรรณบุรี)

ขุนแผน

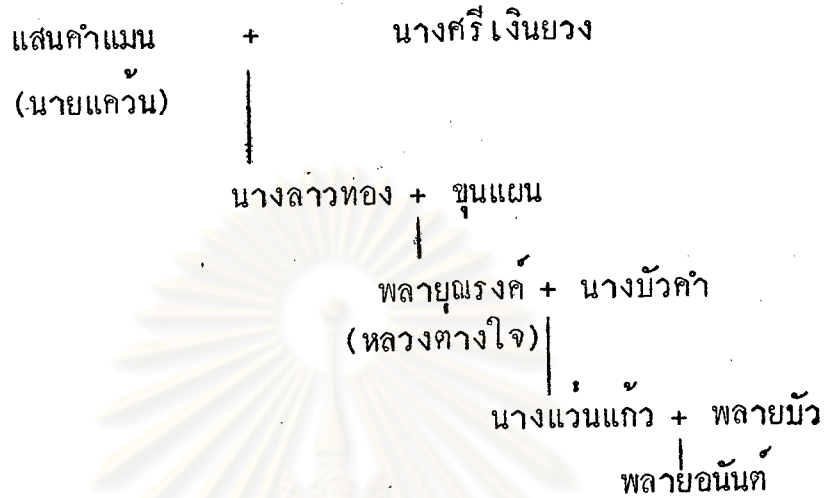
[พลายแก้ว, พระสุรินทรภาไชยมโหฬารย์ภักดิ์ (พระกาญจนบุรี)]

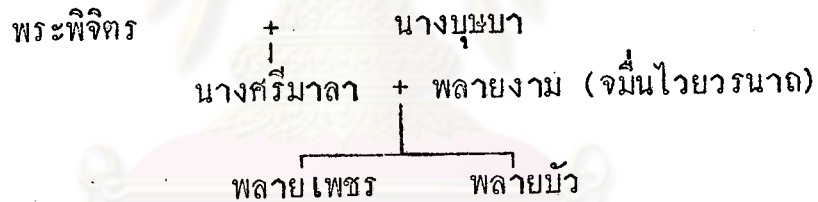
หมายเหตุ : ขุนไกรพลพ่ายนั้น ว่าเดิมชื่อ พลายจันทน์ เป็นบุตรพลายประจำยาม

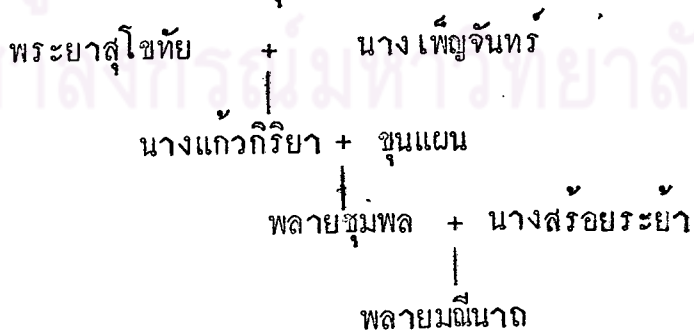
หมู่บ้านจอมทอง

เมืองพิจิตร

เมืองสุโขทัย

2.5 รูปแบบ และลักษณะการแต่ง

2.5.1 กวีนิพนธ์

กวีนิพนธ์หรือในภาษาอังกฤษมีชื่อเรียกว่า "Poetry" มีลักษณะความหมาย และขอบเขตขึ้นอยู่กับวิชาการทางคำประพันธ์ ความหมายที่โชก้นทั่วไปเป็นความหมายกลาง ๆ ของคำว่า "กวีนิพนธ์" พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถานให้นิยามไว้ว่า "แต่งหนังสือดี ให้มีความไพเราะ"¹⁹

เห็นได้ว่าเป็นคำนิยามอย่างกว้าง ๆ จนหาขอบเขตและความหมายที่ชัดเจนไม่ได้ ส่วนพจนานุกรม ฉบับภาษาอังกฤษ ของ เว็บสเตอร์ (Webster's Dictionary) ได้กำหนดความหมายและคุณสมบัติของคำว่า "กวีนิพนธ์" (Poetry) ไว้ดังนี้

1. การเขียนคำประพันธ์ร้อยกรองหรือศิลปะแห่งการเขียนคำประพันธ์ร้อยกรอง (the writing of poems; the art of writing poems.)
2. คำประพันธ์ร้อยกรองหรือผลงานทางการประพันธ์ร้อยกรอง (Poem; poetical works.)
3. งานทางการประพันธ์ที่มีลักษณะบางประการ คล้ายภาพยกลอนในแง่คุณสมบัติ หรือความสะเทือนอารมณ์ (something like poetry in quality or emotional effect; as, that acting is pure poetry.)
4. คุณสมบัติหรือกฎเกณฑ์ในทางการประพันธ์ประเภทร้อยกรอง (poetic quality or spirit; as, the poetry of motion.)²⁰

¹⁹พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (พิมพ์ครั้งที่ 12; พระนคร: โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 99.

²⁰Webster's third New International Dictionary of the English Language (mass. Springfield: Unabridged ed. by Phillips Babcock Gove, 1966), pp. 1388.

หนังสือสารานุกรมอเมริกันา (Encyclopedia Americana) ใคอธิบายความ
หมายและลักษณะของกวีนิพนธ์ไว้ว่า

Poetry has been defined in many ways, and in the nature of the case the term means different things under different conditions. In general, it may be defined as emotional and imaginative discourse in metrical form that is, the representation of experiences or ideas with special reference to their emotional significance, in language characterized by imagery and rhythmic sound.²¹

อาจกล่าวได้โดยสรุป เมื่อพิจารณาโดยนัยนี้ว่า กวีนิพนธ์นั้นคือสิ่งที่ประกอบขึ้นด้วยอารมณ์สะเทือนใจและจินตนาการ ปรากฏในรูปลักษณะของกาพย์กลอน เป็นสิ่งที่แสดงออกซึ่งความเจินจัดและความคิดคำนึงซึ่งเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับความสำเร็จทางพัฒนาการทางอารมณ์หนึ่ง ของประกอบขึ้นด้วยภาษาที่สร้างภาพพจน์และมีจังหวะลีลาความไพเราะทางเสียงแห่งถ้อยคำที่นำมาใช้ด้วย

นักวรรณคดีของไทยได้กำหนดความหมายและขอบเขตของ "กวีนิพนธ์" ในแง่มุมต่าง ๆ กันหลายท่าน เช่น พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์ ประธานความหมายคำว่า "กวีนิพนธ์" ว่า

กวีนิพนธ์เป็นการร้อยกรองถ้อยคำ คือเรียงถ้อยคำตามระเบียบข้อบังคับซึ่งใดแกมวาทราชนลักษณะ แต่เน้นเป็นเพียงการร้อยกรอง กวีนิพนธ์โดยแท้จะต้องแสดงความรู้สึกนึกคิดที่เป็นภาพอันงามด้วย และผู้แต่งและผู้อ่านจะรู้สึกหรือไมก็ตาม กวีนิพนธ์เป็นสิ่งที่ชวนใจเราให้รู้สึกนึกคิด ทำให้เราสงสัยในรสของภาษา และเห็นภาพความคิดต่าง ๆ กระจ่างขึ้น²²

²¹ The Encyclopedia Americana International Edition (New York: Americana Corporation International Headquarters, 1967), p. 276-277.

²² พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, วิทยาสารานุกรม (พิมพ์ครั้งที่ 2 พระนคร: แพร่พิทยา, 2514), หน้า 28.

นอกจากนี้ทรงอธิบายถึงลักษณะของบทประพันธ์ชนิดที่เรียกว่า "กวีนิพนธ์" ไว้ในหนังสือวิทยาวรรณกรรมว่า กวีนิพนธ์ของไทยแต่เดิมมานิยมแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองแต่คำร้อยกรองเป็นเพียงเครื่องประกอบของกวีนิพนธ์เท่านั้น กวีนิพนธ์ไม่จำเป็นต้องเป็นคำประพันธ์ร้อยกรองเสมอไป อาจจะเป็นร้อยแก้วก็ได้ แต่สิ่งที่สำคัญอยู่ที่การแสดงความรู้สึกนึกคิดอย่างซาบซึ้งให้ความสะเทือนใจ กวีนิพนธ์เป็นการใช้คำให้สื่อสารความชัดเจนหรือความรู้สึกนึกคิดของผู้ประพันธ์ให้โดยลงอย่างประณีต ละเอียด สุขุมและลึกซึ้งที่สุด ดังนั้นกวีนิพนธ์จึงเป็นรูปที่ยอดเยี่ยมที่สุดของวรรณคดี²³

พระยาอนุমানราชชนได้อธิบายความหมายของคำว่า "กวีนิพนธ์" ว่า

ตามที่กระทรวงศึกษาธิการได้กำหนดหนังสืออ่านกวีนิพนธ์สำหรับนักเรียนประถมและมัธยม ได้รวมเอาวรรณคดีบางเรื่องซึ่งมีลักษณะร้อยแก้วไว้ด้วย ทั้งนี้กวีนิพนธ์จึงมิได้มีความเฉพาะอยู่เพียงคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองอย่างเดียว แต่ทั้งนี้คำประพันธ์ประเภทร้อยแก้ว (Prose-Poem) มิได้หมายถึงความเรียงธรรมดาทั่วไป (Prose)²⁴

กวีนิพนธ์จึงมีความรวมเอาร้อยแก้วและร้อยกรองเข้าไว้ด้วยกัน

จากข้อวินิจฉัยเหล่านี้จะเห็นว่ากวีนิพนธ์ส่วนมากมีลักษณะเป็นคำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง ในหนังสือตำราบางเล่มกำหนดขอบเขตและความหมายของกวีนิพนธ์ให้ขึ้นอยู่กับเรื่องของ คำประพันธ์ร้อยกรอง คือหมายถึงศิลปะการเขียนคำประพันธ์ร้อยกรองหรือคุณลักษณะแห่งคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองก็ได้ โดยนัยนี้พระยาอนุমানราชชนได้ให้นิยามของคำว่า "ร้อยกรอง" ไว้ในหนังสือ "การศึกษาวรรณคดีในแง่วรรณศิลป์" ว่า "ร้อยกรอง

²³ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นนราธิปพงศ์ประพันธ์, วิทยาวรรณกรรม (พระนคร: แพร่พิทยา, 2506), หน้า 55.

²⁴ พระยาอนุমানราชชน, การศึกษาวรรณคดีในแง่วรรณศิลป์ (พระนคร: ราชบัณฑิตยสถาน, 2514), หน้า 15.

หมายถึง โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ซึ่งมีถ้อยคำที่นำมาประกอบประพันธ์กัน มีขนาดมาตราเสียงสูงต่ำ หนักเบา และสั้นยาวตามแบบรูป (Pattern) ที่กำหนดไว้"²⁵

เมื่อพิจารณาคำนิยามนี้ร้อยกรองย่อมหมายถึงการเลือกสรรเรียบเรียงถ้อยคำเข้าด้วยกันอย่างมีระบบระเบียบ ตามลำดับหลักเกณฑ์หรือข้อบังคับเฉพาะอย่างแห่งคำประพันธ์บางชนิดอาจจะเน้นในเรื่องเสียงหนักเบาหรือบางชนิดอาจจะเน้นเสียงสูงต่ำ แต่คุณสมบัติที่จำเป็นสำหรับคำประพันธ์ร้อยกรองจะต้องมีร่วมกันคือ การกำหนดจำนวนคำหรือพยางค์และการทอดรับสัมผัสแห่งเสียงในคำประพันธ์ สาระสำคัญเหล่านี้จะประมวลกันเข้าในสัดส่วนที่พอเหมาะพอดีเกิดเป็นสิ่งไพเราะงดงาม มีสุนทรียภาพขึ้น

อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าความคิดใหม่พบประพันธ์ของกวีเรื่องใดเรื่องหนึ่งเป็นกวีนิพนธ์ใดหรือไม่ก็ต้องการอาศัยความชัดเจนทางการถ่ายทอดความรู้สึก ความนึกคิดและความสามารถทางการใช้ถ้อยคำของกวีเป็นเกณฑ์สำคัญ ยิ่งกว่าการกำหนดโดยประเภทของคำประพันธ์

อนึ่ง การแบ่งแยกประเภทคำประพันธ์ว่าอย่างไรเป็นร้อยแก้วอย่างไรเป็นร้อยกรองให้แน่นอนตายตัวนั้น ในบางกรณีไม่อาจทำได้โดยเด็ดขาด ทั้งนี้เนื่องจากคำประพันธ์บางลักษณะ เช่น บทพากย์โขน เนื้อความในหลักศิลาจารึก หรือบทประพันธ์ชนิดหนึ่งซึ่งในปัจจุบันนี้เรียกกันว่า "กลอนเปล่า" โดยความคิดที่เห็นว่ามีลักษณะใกล้เคียงกับคำประพันธ์แบบหนึ่งในภาษาทางตะวันตก ที่เรียกว่า "แบล็งค์เวอร์ส" (Blank Verse) ผู้แต่งคำประพันธ์ชนิดนี้บางคนเรียกงานการประพันธ์ของตนว่า "กวีนิพนธ์" เช่นกัน คำประพันธ์ดังกล่าวมานี้มีลักษณะคล้ายเกี่ยววูระหว่างร้อยแก้วและร้อยกรอง การแบ่งแยกประเภทบทประพันธ์จึงต้องพิจารณาลักษณะคำประพันธ์ให้ละเอียดลงไป คำประพันธ์บางชนิดที่ยกมากล่าวนี้ไม่อาจแยกประเภทให้เด็ดขาดตายตัวลงไปได้เพราะมีลักษณะกำกวมอยู่

ดังนั้นขอเชตความหมายและลักษณะของกวีนิพนธ์จึงขึ้นอยู่กับความจำนงของผู้ใช้คำว่ากวีนิพนธ์ ว่าต้องการจะให้ความหมายไปในแนวใด หรือในแง่มุมใดแง่มุมหนึ่ง หรืออาจจะให้เป็นความหมายกลาง ๆ กล่าวโดยรวมลักษณะทั่วไปก็ได้

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

บทร้อยกรองหรือคำประพันธ์หรือกวีนิพนธ์มีระดับแตกต่างกันหลายระดับชั้น กวีนิพนธ์ที่ถึงขั้นสุดยอจัดได้ว่าเป็นวรรณคดีชั้นเยี่ยมก็มีหรือที่เป็นชั้นรอง ๆ ลงไปก็มี กวีนิพนธ์บางเรื่องอาจไม่ถือว่าเป็นวรรณคดีก็มีเช่นกัน โดยถือว่าเป็นแต่เพียงบทประพันธ์ร้อยกรองเท่านั้น²⁶ บทประพันธ์ร้อยกรองที่ถูกคงตามระเบียบบังคับแห่งฉันทลักษณ์โดยคำถูกต้องตามอักขรวิธี หากเป็นวรรณคดีไปเสียทุกเรื่องไม่ แต่กวีนิพนธ์ที่จะถือเป็นวรรณคดีได้นั้นต้องมี ความไพเราะในการประพันธ์เป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่สุด นอกเหนือจากองค์ประกอบพื้นฐานของวรรณคดีโดยทั่วไปคือ ศิลปกรรม (Artistic Construction) และนฤมิตกรรม (Constructive Faculty)²⁷

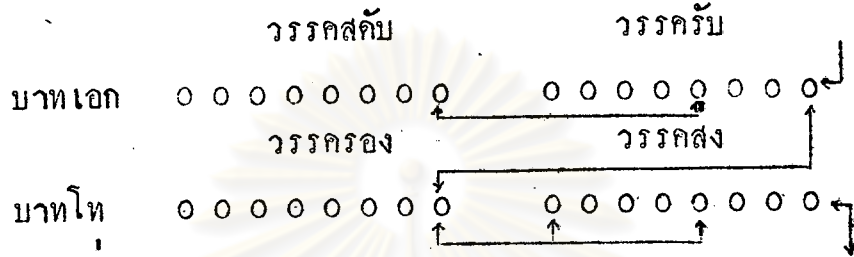
บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นกวีนิพนธ์ร้อยกรองซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่ามีขนาดความยาวที่สุดในบรรดาบทร้อยกรองของไทย คือมีความยาวถึง 21,238 คำกลอน สิ่งสำคัญที่คนสนใจ และเป็นเหตุให้เรื่องขุนช้างขุนแผนมีชื่อเสียงเฟื่องฟูเป็นที่รู้จักดีและจัดว่าเป็นยอดแห่งวรรณคดีประเภทกลอนเสภา ก็เนื่องมาจากความไพเราะน่าซาบซึ้งใจในบทกวีนิพนธ์ความเอาใจใส่ของผู้อ่านหรือผู้ฟังย่อมอยู่ที่ตัวคำร้อยกรองนั่นเอง คือเพ่งเล็งในแง่ความไพเราะของการประพันธ์ยิ่งกว่าสิ่งอื่น ๆ เรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นบทขับเสภาซึ่งจัดอยู่ในคำประพันธ์ประเภทกลอน คำประพันธ์ร้อยกรองนั้นเป็นสิ่งที่กวีแต่งขึ้นเพื่อความไพเราะทางเสียงเป็นสำคัญ ดังนั้นไม่ว่าจะอ่านหรือฟังก็ตามก็ต้องให้ได้ฟังเสียงที่ชัดเจนไพเราะ จึงจะเกิดความรื่นรมย์ซาบซึ้งกินใจ

²⁶ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, แนวทางการวิจารณ์วรรณคดีประเภทร้อยกรอง, อนุสารมหาวิทยาลัยภาษาไทย ท 3/2511 (พระนคร: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2512), หน้า 2.

²⁷ เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีสำหรับนักศึกษา (พิมพ์ครั้งที่ 7, พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 5.

2.5.2 เสภา

บทขับเสภาเป็นคำประพันธ์ร้อยกรองประเภทกลอน กลอนเสปามีแบบแผนข้อบังคับทำนอง เกี่ยวกันกับกลอนสุภาพ แต่จำนวนคำในแต่ละวรรคไม่เท่ากันนัก ลักษณะการทอรับสัมผัส มีดังนี้²⁸

ตัวอย่างกลอนเสภา เช่น

มานี้ฝีมือวันทองทำ จำได้ไม่ผิดในตาพี่
 เส้นไหมแมนเขียนแนบเนียนดี สีนฝีมือแล้วแทนางเคี้ยว
 เจ้าปากเป็นป่าพนาเวศ ขอบเขตเขาคุ่มขุ่มเขี้ยว
 รุกชชาติคาคไบบะบึกเรี่ยว พริงเพรียวคอกกระคะดวง²⁹

จะเห็นได้ว่า มีตั้งแต่ 7 ถึง 10 คำ เพราะกลอนเสปามักจะยึดหรือรวมความได้ในเวลาขับ เมื่อขึ้นต้นมักใช้คำว่า "ครานั้น" สำหรับกล่าวถึงบุคคล เช่น

"ครานั้น ขุนแผนแสนสุภาพ"

"ครานั้น ขุนช้างอยู่กลางป่า"

และใช้คำว่า "ครั้น" เมื่อกล่าวถึงโอกาส หรือการทำกิจการต่าง ๆ เช่น

"ครั้นสำเร็จเสร็จการทานทองประศรี"

หรือ

"ครั้นอยู่มาขุนศรีวิไชย" เป็นต้น

²⁸ พระยาอุปทิศศิลปสาร, หลักภาษาไทย (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2511), หน้า 360.

²⁹ สุนทรภู่, พระอภัยมณี (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2505), หน้า 372.

กลอนเสภาซึ่งเป็นที่รู้จักกันดีแพร่หลายก็คือ บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงอำนวยการแต่งโดยโปรดเกล้าฯ ให้กวีทั้งหลายในสมัยนั้นร่วมกันแต่งถวาย แต่บทขับเสภาเรื่องนี้สำเร็จบริบูรณ์ในสมัยรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์³⁰ นอกจากนี้ก็มีกลอนเสภาเรื่องอื่น ๆ อีก เช่น เสภาเรื่องพระราชพงศาวดาร พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กวีแต่งขึ้น เสภาเรื่องเชียงใหม่เป็นเรื่องทำนองศรีวิชัยของदानานนตแต่งขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ไม่ปรากฏชื่อผู้แต่ง และเสภาเรื่องนิตรา-ชากริต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ โปรดเกล้าฯ ให้กวีร่วมกันประพันธ์ เป็นต้น

หนังสือที่แต่งเป็นกลอนมีมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ตัวอย่างเช่น นิราศเพชรมณีของหม่อมทิพย์เสน³¹ เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา สันนิษฐานกันว่าสมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงพระราชนิพนธ์ขึ้น³² หรือบทละครครั้งกรุงเก่า เช่น เรื่องสังข์ทอง มโนห์รา³³ อย่างไรก็ดี ตามหลักฐานที่ปรากฏแน่ชัดมีว่า คำประพันธ์ประเภทกลอนเริ่มแพร่หลายและเฟื่องฟูเป็นอย่างยิ่งในรัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ในสมัยนี้มีวรรณคดีที่แต่งเป็นกลอนหลายเรื่อง คือ เรื่องอิเหนา (เล็ก) พระนิพนธ์เจ้าฟ้าหญิงมงกุฎ และคางคก (อิเหนาใหญ่) พระนิพนธ์เจ้าฟ้าหญิงกมลพล ทั้งสองเรื่องแต่งถวายคำประพันธ์กลอนบทละคร³⁴ นอกจากนี้มีกลอนเพลงยาวพระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ไชยเชษฐสุริยวงศ์ กลอนกลบทของหลวงศรีปริชา

³⁰ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ว่าด้วยหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน," ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2505), หน้า 24.

³¹ เปลื้อง ณ นคร, ประวัติวรรณคดีสำหรับนักศึกษา (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2515), หน้า 191.

³² สิทธา พิณีภูวดล และคนอื่น ๆ, ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย (พระนคร: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2515), หน้า 121.

³³ กรมศิลปากร, บทละครครั้งกรุงเก่าเรื่องนางมโนห์ราและสังข์ทอง, ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร: คลังวิทยา, 2505).

³⁴ เปลื้อง ณ นคร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 195.

(เซ่ง)³⁵ คือกมลทศวิบูลิกิติ เป็นต้น

จะเห็นได้ว่ามีผู้นิยมนำคำประพันธ์ประเภทกลอนไปแต่งทั้งที่เป็นเรื่องยาว ๆ เช่น บทละคร บทขับเสภา หรือนำไปแต่งเป็นเรื่องสั้น ๆ เช่น สักวา คอกสร้อย เพื่อประโยชน์ในการเล่น เพลงเรือ เพลงพวงมาลัย ฯลฯ ซึ่งอาจเรียกรวม ๆ กันว่า "กลอนเพลงปฏิบัติ" ก็เพราะเหมาะสมกับเนื้อเรื่องถึงความประสงค์ของผู้ประพันธ์เป็นอย่างยิ่ง ในข้อสังเกตที่ว่าคำประพันธ์ประเภทกลอนมีคตินิยมมากในสมัยอยุธยาตอนปลายก็เป็นเนื้อความที่ตรงกับข้อสันนิษฐานซึ่งสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงอธิบายไว้ว่า การขับเสภา นั้นคงจะไม่มีเร็วไปกว่ารัชสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราชเป็นแน่³⁶

ตำนานเสภา

เสภานี้เข้าใจว่าจะมีมานานตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา หลักฐานที่เก่าและนานที่สุดเท่าที่มีในปัจจุบันปรากฏในกฎหมายโบราณสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (สมเด็จพระเจ้าอู่ทอง) มีความว่า

"หกหมื่นเบิกเสภาคนตรี เจ็ดหมื่นเบิกนิยาย"³⁷

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า ประเพณีการขับเสภาที่มีมาแต่ครั้งกรุงเก่า แต่ไม่ปรากฏระยะเวลาระบุไว้ชัดเจน และก็ยังหารากศัพท์หรือที่มาของคำว่าเสภาไม่ได้ ไม่มีเค้าเงื่อนอันเป็นแนวทางมากพอที่จะทรงสันนิษฐานว่ามาจากภาษาอะไร หรือมีความหมายว่าอย่างไร³⁸ คำว่า "เสภา" นี้มีผู้สันนิษฐานว่าน่าจะมาจากคำว่า "เสวา"

³⁵ เบ็ดเตล็ด ๗ นคร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 193.

³⁶ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเสภา," ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การคำของคุรุสภา, 2505), หน้า (9.)

³⁷ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, กวีโวหารและโบราณคดี (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2503), หน้า 159.

³⁸ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดียวกัน, หน้า (1.)

ในภาษาสันสกฤตหรืออาจมาจากคำว่า "เศรว" ในภาษาทมิฬ³⁹ หรือมาจากคำว่า "เสวกาฏ"⁴⁰

อย่างไรก็ตามเมื่อชาวไทยเอ่ยถึง คำว่า "เสภา" ก็เป็นที่เข้าใจกันโดยทั่วไปในหมู่คนไทยว่าหมายถึงการขับลำนำโดยอาศัยคำประพันธ์ร้อยกรองประเภทกลอนและส่วนมากนิยมขับกันแต่เฉพาะเรื่องขุนช้างขุนแผน ดังนั้นคำว่า "เสภา" จึงเป็นสมบัติทางภาษาของชาวไทยอย่างสมบูรณ์ เป็นคำไทยเพราะคนไทยทั่วไปทราบความหมาย เข้าใจและยอมรับไว้ใช้ต่อเนื่องกันมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน

ความเป็นมาของหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพได้ทรงสันนิษฐานถึงมูลเหตุแห่งการขับเสภา และประวัติความเป็นมาของหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนว่า มูลเหตุของการขับเสภาคงเนื่องมาแต่การที่คนชอบฟังนิทาน ความนิยมฟังการเล่านิทานโดยถือว่าเป็นมหรสพมีมาเป็นเวลานานหลายร้อยปีมาแล้วจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นประเพณี ดังโคลงกล่าวไว้ในบทที่ว่าควยกำเนิดของเรื่องขุนช้างขุนแผน

อีกประการหนึ่งคือ ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนตามความนิยมของคนโบราณมักจะนำเอานิทานหรือชาดกมาแต่งเป็นกลอนสำหรับขับลำนำ หรือแต่งเป็นหนังสือกลอนเมื่อเวลาอ่านก็ใส่ทำนอง เช่น โอเอวีหารราย จัดเข้าอยู่ในข่ายการพิจารณาว่าเนื่องมาแต่สาเหตุพื้นฐานเดียวกันทั้งสิ้น แต่ที่นิยมคือเรื่องขุนช้างขุนแผน⁴¹

³⁹ ประจักษ์ ประภาพิตยกร และเรื่องอุไร กุศลาสัย, คู่มือขุนช้างขุนแผน (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 2.

⁴⁰ ศุภร บุนนาค, สัมปติกวี (พิมพ์ครั้งที่ 2; พระนคร: แพร่พิทยา, 2516), หน้า 2.

⁴¹ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ, "ตำนานเสภา" ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การคชาของคุรุสภา, 2505) หน้า (2-10.)

อนึ่ง ในแง่ของการแต่งบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักรี
 ราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่า ผู้แต่งคงมิได้แต่งแต่เพียงคนเดียวแต่เป็นคณะที่ช่วยกันนิพนธ์ขึ้น
 ดังโคลงกลาวมาแล้วในบทที่ว่าควยแก้วคนสำคัญ ๆ ที่แต่งบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน

จากข้อสันนิษฐานซึ่งสมเด็จพระเจ้า กรมพระยาจักรีราชานุภาพทรงพิจารณาและทรง
 แสดงหลักฐานว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องชีวิตจริง จึงทำให้ผู้อ่านคดีใจนั้น สมเด็จพระ
 กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงนิพนธ์แสดงข้อคิดเห็นเพิ่มเติมว่า

อีกข้อหนึ่งซึ่งทรงเห็นว่าคุณชอบเรื่องขุนช้างขุนแผนเพราะ
 เป็นเรื่องจริงนั้นก็ถูกส่วนหนึ่ง แต่เห็นว่าจะเป็นเรื่องที่ไม่เป็น
 ไปตามใจหวังทำให้ใจผู้ฟังนั้นจับความควยส่วนหนึ่ง เพราะเรื่อง
 ของไทยเราใครในท้องเรื่องซึ่งนารักก็มีแต่ความดี ถึงจะมี
 อันตรายมาบังก็เพียงยกมาลัดเอาเมียไป นึกใหญ่อะไรไม่ได้
 ก็ไม่ได้ นึกใหญ่ชายก็ตายก็ตายไฉนนางกลับมาก็ดูกลับจุมพินึก
 มันก็สิ้นสนุกไปในตัวเอง... เรื่องขวางนำใจอยู่ดังนี้ของเรา
 มีอยู่เรื่องเดียวเท่านั้นประกอบด้วยคำแต่งเหมือนเรื่องคนจริงจึง
 จึงชอบกันไม่รู้จัก⁴²

คำวินิจฉัยซึ่งทรงนิพนธ์ไว้นี้สนับสนุนส่งเสริมความดีเด่นของเรื่องขุนช้างขุนแผนให้
 เค้นชัดยิ่งขึ้น นิทานไทยในสมัยก่อนไม่ว่าจะเป็นชาดกหรือนิทานซึ่งได้รับอิทธิพลจากอินเดีย
 ก็ตามมักจะมีแก่นเรื่อง (Theme) หรือแนวเรื่องไปในแนวเดียวกัน เช่น การออกเดินทาง
 ผจญภัย อำนาจสิ่งวิเศษของตัวเอก การพลัดพราก ลักษณะ ชั่วซากเช่นนี้มีปรากฏอยู่ในวรรณ
 คดีประเภทนิทานของไทยเป็นจำนวนมากเช่นเรื่อง ออกรุก สมุทรโฆษคำฉันท์ และบทละครนอก
 ครึ่งกรุงเก่า 14 เรื่อง เป็นต้น คนในสมัยนั้นเมื่อใดทราบเรื่องราวขุนช้างขุนแผน ซึ่งเป็น
 เรื่องของชาวบ้านธรรมดาสามัญ เป็นเรื่องใกล้ตัวสามารถเข้าใจความรู้สึกนึกคิด และ
 พฤติกรรมของตัวละครได้ลึกซึ้ง

⁴²สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระ
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาจักรีราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้า เล่ม 2 (พระนคร
 องค์กรการคาของคุรุสภา, 2505) หน้า 131.

นอกจากนี้ ในส่วนที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานลักษณะการแต่ง
เมื่อพิจารณาเนื้อเรื่องขุนช้างขุนแผนอย่างถี่ถ้วนจะเห็นได้ว่า สามารถแบ่งออกเป็นตอน ๆ
ไต่ส่ควกว่าเรื่องอื่น ๆ เพราะเริ่มเรื่องตั้งแต่การเกิดและชีวิตในวัยเด็กของตัวละครเอก
เหตุการณ์ในระหว่างช่วงชีวิตแต่ละวัยสามารถตัดตอนทำให้จบโดยผู้ฟังไม่รู้สึกว่าขาดตอนใด⁴³
เมื่อจะนำเรื่องราวมาดำเนินต่อไปก็นำมาต่อไต่ส่ควกว่าตอนแรกกล่าวถึงกำเนิดตัวละครเอกทั้ง
สามคน จนกระทั่งเติบโตสู่วัยหนุ่มสาว พลายแก้วไต่ส่ควงงานกับนางพิม ก็อาจจบเรื่องตอนนี้
ลงได้อย่างสุขสมใจผู้ฟัง ครั้นเมื่อเริ่มเรื่องใหม่ตอนต่อไปมีเหตุการณ์ไม่ปกติเกิดขึ้น คือมี
ศึกเมืองเชียงใหม่เป็นการขมวดคปมปัญหาไว้เพื่อให้เรื่องดำเนินต่อไปได้โดยที่ผู้ฟังเกิดความ
สนใจทั้งผู้ที่ทราบเรื่องเดิมมาแล้ว และผู้ฟังที่ไม่ทราบเนื้อเรื่องตอนก่อน เนื่องจากเรื่องจะ
คลี่คลายไปเรื่อย ๆ ชวนให้ติดตามและเกิดความรู้สึกสนุกสนาน เนื้อเรื่องในตอนนี้เป็นระยะเวลา
ในช่วงที่ตัวละครทั้งหลายเริ่มเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่ มีความรับผิดชอบแล้ว เนื้อเรื่องตอนท้าย
จบลงด้วยชัยชนะของขุนช้างเช่นนี้เป็นต้น จะเห็นได้ว่าเหตุผลในข้อที่สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ
ทรงสันนิษฐานไว้ว่าชัดเจนกระจ่างยิ่งนัก

บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นเรื่องที่มีความยาวมากเป็นพิเศษ ดังนั้นก็จึง
มีโอกาสเสนอแง่คิดและเรื่องราวต่าง ๆ ได้อย่างชัดเจนกว้างขวาง จะเห็นได้ว่าบทขับ
เสภาเรื่องนี้ถูกนำไปดัดแปลงต่าง ๆ หลายรส ให้ความสะเทือนใจมากมายหลายทาง
อนึ่ง บทขับเสภามีท่วงทีลีลาทำนองเสียงขับสำเนาที่อาจช่วยให้ผู้ฟังเกิดอารมณ์และ
จินตนาการได้อย่างดียิ่ง ประกอบกับมีเครื่องดนตรีช่วยให้เกิดจังหวะและเสียง ซึ่งผู้เขียน
จะขอนำไปกล่าวไว้อย่างละเอียดในบทที่ว่าด้วยดนตรี จึงทำให้การขับเสภาน่าฟังเพลิดเพลิน
และสนุกสนานยิ่งขึ้นไปอีก ดังกลอนที่ว่า

⁴³ สมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ "ตำนานเสภา" ขุนช้างขุนแผน
(พระนคร: องค์การคชาของคุรุสภา, 2505) หน้า (12.)

"แล้วนายทั้งคังโค้งเสียงโวกโวก วากระโชกกระชั้นชั้นหนักหนา"⁴⁴

หรือ

"ส่วนนายมาพระยานนทคนตลก ว่าหยกหยกหยายช่าคนฮานาว"⁴⁵

ในบางตอนเมื่อเสียงขับลำนำมาประกบกับเสียงเครื่องดนตรี โดยที่ถ้อยคำแห่งบทกวีนิพนธ์ตอนนั้นมีความหมายลึกซึ้ง ทำให้ผู้ฟังคัมค้ำในบทขับเสภาโดยเฉพาะ ในตอนที่วิเวกวังเวงโศกสลด เช่น ตอนพลายงามทองจากนางวันทอง สามารถสร้างอารมณ์โศกสลดได้จับใจยิ่งนัก สุนทรภู์ประพันธ์ไว้ว่า

ลูกก็แลดูแม่แม่อูลูก

สะอื้นรำอาลาควยอาลัย

เหลียวหลังยังเห็นแม่แลเขมน

แต่เหลียวเหลียวเลี้ยวลับวิญญา

ต่างพันผูกเพียงว่าเลือดตาไหล

แล้วแข็งใจจากนางตามนางมา

แม็กเห็นลูกนอยละหอยหา

โอเปล่าตาต่างสะอื้นยื่นตะลิ่ง⁴⁶

เมื่อพิจารณาถ้อยคำและนัยทลัษณ์แห่งบทขับเสภา เรื่องขุนช้างขุนแผนแล้วจะเห็นได้ว่า สามารถนำมาขับเสภาได้อย่างไพเราะเป็นอย่างยิ่ง การขับเสภาที่ผู้ขับลำนำจะต้องเอื้อนเสียงให้ยาวตรงประมาณคำที่ 5 ในวรรคสดับและในคำสุดท้ายของวรรครับ ผู้ขับลำนำจะเอื้อนเสียงอีกครั้งหนึ่งที่คำสุดท้ายในวรรคส่ง การขับเสภาที่นี้มีกลวิธีคือ ผู้ขับเสภาจะเร่งรีบไม่ไคของพยายามขับลำนำไปในลักษณะคอนข้างซาไปเรื่อย ๆ โดยเฉพาะในตอนที่ยบรรยายความรู้สึกของตัวละครในค่านที่เกี่ยวกับความรัก ความโศกเศร้า ความเงี้ยวเหงาเปล่าเปลี่ยว บทขับเสภาซึ่งมีเนื้อความบรรยายความรู้สึกในลักษณะดังกล่าวมานี้เป็นตอนที่มีความไพเราะซาบซึ้งใจเป็นอย่างยิ่ง ด้วยเหตุที่สมเด็จพระยาเจ้า กรมพระยาจักร์ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้นำบทขับเสภาที่แต่งขึ้นนี้มาแต่งการเล่านิทาน สมเด็จพระยานริศรานุภาพทรงสันนิษฐานว่าการขับเสภาคงเนื่องมาแต่การเล่านิทาน สมเด็จพระยานริศรา-

⁴⁴ กรมศิลปากร, ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การค้ำของครุสภา, 2505), หน้า 489.

⁴⁵ กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.

⁴⁶ กรมศิลปากร, เรื่องเดียวกัน, หน้า 478...

นวัตติวงศ์จึงประทานคำอธิบายเรื่องลักษณะลีลาของเสียงในการขับเสภาว่า

...เวลานิทานก็ต้องจัดว่าเป็นทำนองเหมือนกัน คือทำเสียงเล็กเสียงใหญ่หนักเบาออกกระโจกใหญ่กับทองเรื่อง เพื่อให้จับใจคนฟังทุกสิ้นควยกัน เสมอที่วากันดูหลายทำนองๆ ว่า เป็นทำนองนิคหนอยเบาแต่เสียงหนักเบา ใหญ่สมบทมี ที่วูเป็นพื้นเฉย ๆ ไปก็มี ที่วาทำนองหวนครวญ ดูรันไปมากก็มี ที่ขุขุขุขุเป็นทำนองมอญเมงอะไรไปก็มี เหลานี้เป็นเหตุให้เห็นว่าไมโครอาศัยเพลงปี่พาทย์ มโหรี เป็นหลักทั้งสิ้น⁴⁷

2.5.3 เครื่องดนตรีที่ใช้ในการขับเสภา

เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการขับเสภาคือ กรับเสภา เป็นเครื่องดนตรีที่ให้เสียงวังเวงใจได้ดีกว่า จึงหว่าแสดงความรู้สึกสนุกสนานเบิกบานใจเพราะกรับเสภามีเสียงเหมือนกับเสียงของแมลง หรือสัตว์ซึ่งรำรองกรีกเสียงในเวลากลางคืนคึกสงัด ทั้งนี้มิได้หมายความว่าผู้ขับเสภาจะใช้กรับเฉพาะในตอนโศกเศร้าวังเวงใจเท่านั้น แต่ในตอนที่น่าตื้นเต้น หรือสนุกสนานหรือในการพรรณนาเพื่อให้เกิดภาพพจน์ ผู้ขับเสภาก็ใช้กรับเสภาประกอบในการขับลำนำเช่นกัน แต่ที่ใช้ได้เหมาะสมและมีบทบาทเด่นที่สุดเสียงกรับมีความหมายเข้ากับบรรยายกาศที่สุดคือ ในการสร้างอารมณ์วังเวงใจ ดังโคลงลาวมาแล้ว

ผู้เขียนจะกล่าวถึง เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบการขับลำนำเสภาคือ "กรับเสภา" โดยละเอียด เสียงของกรับจัดได้ว่าเป็นเสียงที่รับการทอดเสียงของทำนองลีลาขับลำนำเสภาได้ดียิ่ง กรับนั้นจะเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อใดไม่ปรากฏเวลาบอกระบุไว้แน่ชัด แต่สันนิษฐานว่าชนชาติไทยคงจะไดรู้จักประดิษฐ์เครื่องดนตรีขึ้นหรือดัดแปลงเครื่องดนตรีของชนชาติอื่นขึ้นใช้

⁴⁷ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ สาส์นสมเด็จ เล่ม 2 (พระนคร: องค์การฯ ของคุรุสภา, 2505), หน้า 129.

เป็นของไทยเองมานานตั้งแต่สมัยโบราณเมื่อตั้งถิ่นฐานในประเทศจีน⁴⁸ เครื่องดนตรีหลายประเภทคงมีมาก่อนที่จะย้ายลงมาพบกับวัฒนธรรมอินเดียในทางใต้ สังเกตได้จากชื่อของเครื่องดนตรีดั้งเดิมเหล่านั้น บัญญัติชื่อขึ้นเรียกตามเสียงด้วยคำโดดในภาษาไทย ดังนั้นคำว่า "กรับ" จึงรวมอยู่ในประเภทนี้ด้วยและกรับนี้เป็นต้นเหตุให้เกิดพัฒนาการทางเครื่องดนตรีอีกหลายอย่าง เช่น เมื่อนำเอาไม้กรับหลาย ๆ อันมาวางเรียงกันแล้วใช้ตีก็กลายเป็นระนาดตั้งนี้ เป็นต้น

เครื่องดนตรีของไทยแต่เดิมมานั้นสันนิษฐานว่า นิยมใช้กันในโอกาสสำคัญ 2 ประการ คือ ในการให้สัญญาณ นัดหมายและใช้ในการสนุกสนานรื่นเริง กรับเป็นเครื่องดนตรีที่ใช้ในประการหลังนี้⁴⁹

"กรับ" เป็นเครื่องดนตรีที่มิชอบเรียกตามเสียงแห่งเครื่องดนตรีนั้น โดยอาศัยหลักการแบ่งประเภทชนิดของเครื่องดนตรีเป็นสิ่งที่กำหนด การจำแนกเครื่องดนตรีไทยมีกล่าวไว้โดยละเอียดในหนังสือ เครื่องดนตรีไทย ของกรมศิลปากร⁵⁰

"กรับ" เป็นเครื่องดนตรีที่จัดอยู่ในประเภทเครื่องที่ทำด้วยไม้ ซึ่งส่วนมากเครื่องดนตรีประเภทนี้จะทำขึ้นจากไม้ไผ่เพราะเป็นไม้ที่มีผิวละเอียดสวยงามและเป็นปล่องกลมเคาะให้เกิดเสียงได้สะดวกกว่าไม้ประเภทอื่น ๆ ต่อมาจึงมีผู้ประดิษฐ์ทำด้วยไม้แก่น หรือไม้จริงแต่ยังคงใช้ในลักษณะเดียวกับกรับไม้ไผ่

กรับแบ่งออกเป็นชนิดต่าง ๆ 3 ชนิด เพื่อสนองประโยชน์ในการใช้ให้เหมาะแก่การมหรสพ คือ "กรับคู่" "กรับพวง" และ "กรับเสภา" ในที่นี้ผู้เขียนจะขอกล่าวถึงเฉพาะกรับเสภาเท่านั้น "กรับเสภา" ทำด้วยไม้แก่นและส่วนมากมักจะใช้ไม้ชิงชัน ยาวประมาณ 20 เซนติเมตร หนาประมาณ 5 เซนติเมตร เหลาเป็นแท่งรูปสี่เหลี่ยมเมื่อเวลาเหล่านั้น

⁴⁸ชนิด อยู่โพธิ์, เครื่องดนตรีไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2 แก้ไขเพิ่มเติม, พระนคร: กรมศิลปากร, 2510) หน้า 56.

⁴⁹ชนิด อยู่โพธิ์, เรื่องเดียวกัน หน้า 58.

⁵⁰ชนิด อยู่โพธิ์, เรื่องเดียวกัน.

โคลงเหลี่ยมให้เกลี้ยงเกลา ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้ปากมือและให้จับถนัดไม่เจ็บมือ ที่สำคัญคือ เพื่อให้แหงแกมไม่สามารถถ่วงตัวของมันเองกลองกระทบกันได้สะดวกคือ ไม่มีเหลี่ยมเป็นอุปสรรคทำให้เกิดขัดกัน ที่เรียกว่ากรับเสภาก็เพราะเหตุที่ไซ้เป็นเครื่องดนตรีประกอบในการขับเสภา ผู้ขับเสภาคนหนึ่งจะต้องไซ้กรับคือแหงแกมจำนวน 4 อัน หรือ 2 คู่ โดยถือเรียงไว้ในฝ่ามือของผู้ขับเสภาข้างละคู่ เมื่อกล่าวขับเสภาไปพลงมือทั้งสองแต่ละข้างก็ขยับกรับแต่ละคู่ในมือแต่ละข้างให้กลองกลิ้งกระทบกัน เขาจึงหวะกับเสียงขับลำนำไปพลงผู้ฟังจะสังเกตุให้ได้ยินเสียงกรับไค้ช้คในทอนเอื้อนเสียง เสียงของกรับจะคังรับเสียงของผู้ขับเสภาที่ทอกลงนั้น

แต่เดิมมากกรับเป็นเครื่องดนตรีเพียงอย่างเดียวที่ไซ้ประกอบในการขับเสภา ดังได้กล่าวมาแล้วและเป็นเช่นนี้เรื่อยมาเป็นระยะเวลาอันยาวนาน จนกระทั่งถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คือประมาณปี พ.ศ. 2352 ถึงปี พ.ศ. 2367⁵¹ จึงมีการขับเสภาติดต่อกับการบรรเลงปี่พาทย์ ดังปรากฏข้อความกล่าวถึงการขับเสภาในแง่นี้ในคำไหว้ครู จึงเป็นเหตุชวนให้สงสัยว่า เพลงเสภาของปี่พาทย์อาจจะได้อิทธิพลมาจากการขับเสภา⁵² เนื่องจากคนขับเสภาแต่เดิมชอบส่งเพลงนั้นเพื่อให้นักปี่พาทย์รับ นาน ๆ ไปไม่รู้ชอกเลยเรียกว่า "เพลงเสภา" เพลงปี่พาทย์เสภาเดี๋ยวนี้หากคนเล่นไค้ยาก คนปี่พาทย์ชั้นผู้ใหญ่จึงจะตีไค้⁵³

เหตุที่มีปี่พาทย์ประกอบการขับเสภา มนตรี ตราโมทย์ สันนิษฐานว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยอาจจะทรงเห็นว่าคนขับเสภาคงเหนื่อยมากนักไม่มีเวลาที่จะพักเสียงจึงโปรดเกล้าฯ ให้นำปี่พาทย์เข้ามาประกอบการขับเสภา หลักฐานปรากฏในคำไหว้ครูเสภาซึ่งแต่งในสมัยรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีความว่า

จุพาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵¹ เป็ลื่อง ฉ นคร, ประวัติวรรณคดีสำหรับนักศึกษา (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, 2515) หน้า 285.

⁵² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, เรื่องเดิม, หน้า 127.

⁵³ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

"เมื่อครั้งจอมนรินทร์แผ่นดินลับ เสภาซบยังหามีปีพาทย์ไม่
มาถึงองค์พระองค์ผู้ทรงชัย จึงเกิดคนคี่ในอยุธยา"⁵⁴

วรรคท้ายนี้บางท่านว่า "จึงเกิดมีขึ้นในอยุธยา"⁵⁵ แผ่นดินลับ หมายถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเพราะว่าไหว้ครูบพั้นแต่งในรัชกาลที่ 2 ส่วน "พระองค์ผู้ทรงชัย" ก็หมายถึงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย นั่นเอง

ปีพาทย์ที่บรรเลงประกอบเสภาที่แรกก็เป็นเพลงหน้าพาทย์อย่างประกอบละครคือมีเชิดมีกราวต่าง ๆ อย่างที่สุนทรภู่ว่า "ส่งกราวเชิดเพลงโหม่งเห่งไป" แต่ต่อมาเปลี่ยนไปเป็นเพลง 2 ชั้น จนปลายสมัยรัชกาลที่ 3 พระประดิษฐ์ไพเราะ (ครูมีแขก) ได้เริ่มแต่งเพลง 3 ชั้นขึ้นเป็นคนแรก

เดิมนั้นคนนิยมการขับเสภาตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างเข้าห้องนางแก้วกิริยากันอย่างแพร่หลายมาก เพราะตอนที่กล่าวนี้เป็นพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 2 เพลงพม่า 5 ท่อนโดยมากจึงมักจะใช้เนื้อร้องตอนขุนแผนขึ้นเรือนขุนช้างตามความนิยมนั้นไปด้วยในการร้องประกอบเสภา⁵⁶

เครื่องปีพาทย์

เมื่อมีการบรรเลงปีพาทย์ประกอบการขับเสภาและได้รับความนิยมมาก ในสมัยต่อมาจึงมีการดัดแปลงเนื้อร้องจากบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นทำนองเพลงต่าง ๆ มาก จะเห็นได้ว่าเครื่องปีพาทย์มีส่วนช่วยให้เกิดวิวัฒนาการในการขับเสภา

⁵⁴ สมเด็จพระเจ้า กรมพระยาคำรงราชานุภาพ "ว่าด้วยหนังสือเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน" ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การคาสของคุรุสภา, 2505) หน้า (14.)

⁵⁵ มนตรี ตราโมท, "ความเป็นมาของคนตรีไทย" หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2515) หน้า 173.

⁵⁶ มนตรี ตราโมท, เรื่องเดิม, หน้า 82.

ปีพาทย์นั้นเป็นวงดนตรีที่ประกอบด้วยเครื่องที่เป็นสำคัญ เช่น ข้อง กลอง และมีเครื่องเป่าคือ ปี่เป็นประธาน โดยแยกวิธีผสมต่าง ๆ กันตามประเภทของวง และจำนวนของเครื่องดนตรี ส่วนที่นิยมกันเป็นสามัญคือ ปีพาทย์ไม้แข็ง ซึ่งจัดได้ว่าเป็นวงปีพาทย์สามัญสำหรับประกอบการแสดงประโคมทั่วไป⁵⁷ ส่วนรายละเอียดเกี่ยวกับประเภทและเครื่องดนตรีที่ใช้ในวงปีพาทย์นั้น กรมศิลปากรได้รวบรวมจัดพิมพ์ไว้ในหนังสือ เครื่องดนตรีไทย แล้ว

ในการขับเสภาขึ้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงเห็นว่า การร้องเพลงและการขับเสภาบรรเลงภายในอาคารโชนและกลองออกจะถี่ก้องไปหน่อย จึงได้คิดเสียไม่โชนและกลองโดยเพิ่ม "สองหน้า" ขึ้นอีกอย่างหนึ่งสำหรับเวลาขับร้องหรือบรรเลงดนตรีแทนโชน "สองหน้า" นี้ก็คือ "เปิงมาง" ที่ใช้ในขบวนแห่พยุหยาตราที่คนซึ่งเรียกว่า "จากกลอง" เขาจะตีเวลาประกอบกับกลองขณะตั้งตั้งเปิง ๆ นั้น เาามาคิดชาวสุกถวงหน้าใหม่เสียงต่ำแล้วตีเป็นหน้าทับ เรียกในกรณีนี้ว่า "สองหน้า"⁵⁸

นอกจากนี้ "เสฐียรโกเศศ" ได้กล่าวถึงการบรรเลงปีพาทย์ในการขับเสภาไว้ว่า

ปีพาทย์นั้นเห็นได้ว่าเป็นของสำหรับทำประโคมให้ครึกครื้น พวกปีพาทย์โองานหากเป็นทำสวดมนต์เย็น มันเขาเป็นพื้นแล้ว ก็ประโคมถุ่ตามงานที่มีสวดมนต์เย็นนั้นเขานั้น เช่น งานโองานจุกเป็นต้น ถ้าเป็นงานของผู้ที่มั่งคั่ง วันสวดมนต์เย็น เวลากลางคืนมักจะมีเสภาหรือละครต่อไป ในการมีเสภาเจางวนหาคนขับมาแล้วให้ปีพาทย์ที่ทำสวดมนต์เย็นนั้นเองทำเสภาด้วย พวกปีพาทย์ที่อ่อนหัดคิดจะครื้นครุ่มเพราะไม่ทราบวาทย์ขับเสภาเขาจะเอาเพลงอะไรมาส่งไยห่างแม่ รัยกันไม่ได้เรียกกันว่าจน ถ้าจนแล้วก็เกอทำให้เกิดความอาย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁵⁷ พระยาอนุমানราชชน เสฐียรโกเศศ: นามแฝง , "ร้อง รำ ทำเพลง", หนังสืออ่านประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2515) หน้า 32.

⁵⁸ มন্ত্রী ตราโมท, เรื่องเดิม, หน้า 174.

นี่ก็เป็นการที่ร้องเข้ามาพบกับพี่พายุ ถ้าเล่นละครแล้วก็ไม่
เป็นไร ตัวโละละครเขาหาพี่พายุมากับละครของเขาอีกพวก
หนึ่ง พวกทำสวคมนตรีเป็นไมต้องทำ การทำละครนั้นไม่สู้ยาก
เหมือนรับเสภา...⁵⁹

2.5.4 นิยาย

ลักษณะการแต่งบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนจัดเป็นบทร้อยกรองที่มีลักษณะ
เป็นนิยาย ก่อนที่ผู้เขียนจะกล่าวถึงลักษณะของนิยายโดยทั่วไปและคุณลักษณะทางนิยายของ
บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนอย่างละเอียดนั้น ผู้เขียนใคร่ขอกล่าวถึงคำนิยามและความ
หมายของคำว่า "นิยาย" เสียก่อน

คำว่า "นิยาย" นั้นมีผู้ให้ความหมายไว้หลายแง่ด้วยกัน เช่น พจนานุกรม
ฉบับราชบัณฑิตยสถานได้ให้ความหมายว่า "นิยาย หมายถึง เรื่องหรือนิทานเก่า ๆ ที่เล่าสืบ
กันต่อ ๆ มา"⁶⁰ นอกจากนี้มีนักวรรณคดีและผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับนิยายอีกหลายท่านที่ได้
ให้คำนิยามของคำว่านิยายไว้ เช่น ดร. กิ่งแก้ว อัครดากร กล่าวไว้ในหนังสือ "วรรณกรรม
จากบ้านใน" ว่า

นิยายคือเรื่องเล่าซึ่งสมมุติว่าเกิดขึ้นจริง แสดงให้ทราบ
ประวัติความเป็นมาของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง จะเป็นพืชพันธุ์สัตว์หรือ
ปรากฏการณ์ตามธรรมชาติก็ได้ นิยายแสดงให้เห็นความงามสัง-
เกตของมนุษย์ที่มีต่อสิ่งแวดล้อม เมื่อตั้งข้อสังเกตแล้วก็พยายาม
หาเหตุผลในสิ่งเหล่านั้น เรื่องนิคหรือถูกไมใช่เรื่องสำคัญ

⁵⁹ พระยาอนุমানราชชน: เสรีบุรโกเศศ นามแฝง , "รอง ภา ทำเพลง,"

เอกสารประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย (พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
2515), หน้า 32.

⁶⁰ พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2493 (พิมพ์ครั้งที่ 12; พระนคร: ราชบัณฑิตย-
สถาน, 2515), หน้า 714.

สำคัญอยู่ที่ความสนใจและความใคร่ครวญหาข้อเท็จจริงซึ่งเป็นธรรมชาติของมนุษย์ทุกคนทุกสมัย คำตอบบางข้อให้แต่เขาใจ บางข้อให้ความเข้าใจควยให้ความพึงพอใจควย ให้ความนับถือควย นับว่าควยใหม่มนุษย์มองสิ่งแวดล้อมอย่างมีรสชาตยิ่งขึ้น⁶¹

จากความหมายของคำว่านิยายดังกล่าวมานี้ อาจสรุปสาระสำคัญซึ่งแสดงลักษณะเด่นชัดของนิยายได้ว่า จะต้องเป็นเรื่องที่ผู้แต่งหรือผู้เล่าก็ตามต้องการให้เป็นเสมือนเรื่องจริง นิยายต่างจากนิทานในแง่ที่ว่า นิทานเป็นเรื่องที่มีลักษณะชวนฝัน ห่างไกลจากสภาพความเป็นจริงมากกว่านิยายและผู้แต่งมิได้คำนึงว่าเรื่องที่ตนแต่งขึ้นมานั้นจะเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นและเป็นไปได้ในโลกของมนุษย์จริง ๆ หรือไม่

ส่วน"นวนิยาย" นั้นก็คือนิยายประเภทหนึ่ง แต่มีกลวิธีการแต่งแบบใหม่ต่างจากนิยายที่เคยมีมาแต่เดิม จึงเรียกว่า "นวนิยาย" แต่เดิมมานิยายทั้งของไทยและของต่างประเทศมักจะแต่งขึ้นด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง นิยายซึ่งแต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วเพิ่งจะเริ่มมีขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ 17 นี้เอง⁶² โดยเริ่มขึ้นในประเทศทางยุโรป และต่อมาก็ได้เพิ่มเติมกลวิธีการดำเนินเรื่องเข้าไปเช่น ใช้แบบจดหมายโต้ตอบเป็นการดำเนินเรื่องบ้าง เช่น แพมเมลา (Pamela) หรือ ใช้คำพูดบทสนทนาของตัวละครทำให้ดำเนินเรื่องไปตลอดอย่างนี้ เป็นต้น

⁶¹ กิ่งแก้ว อัจฉาภกร, "วรรณกรรมจากบ้านโน," เอกสารของกรมฝึกหัดครู ศึกษานิเทศก์ พระนคร, 2514 (ตัดตอนจากวิทยานิพนธ์ฉบับภาษาอังกฤษ The Folk Religion of Ban Nai, 2511), หน้า 10.

⁶² ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, แนะแนวการอ่านนวนิยาย อนุสารมหาวิทยาลัยภาษาไทย ท.2/2511 (พระนคร: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2514), หน้า 18.

นิยายแต่เดิมมานั้นมีลักษณะในการสร้างเรื่องดังนี้

1. ในนิยายแต่เดิมมักใช้คำพรรณารอยกรองแต่ง รอยกรองซึ่งนำมาใช้แตงนั้นมีหลายชนิดต่าง ๆ กัน และรูปแบบที่ใช้รอยกรองแต่ละชนิดนั้นก็ไม่เหมือนกันทีเดียว เช่น
 - ก. นิยายสำหรับอ่านใช้กลอนสุภาพ (หรือกลอนตลาด) เช่น เรื่องพระอภัยมณี
 - ข. นิยายสำหรับขับเสภา ใช้กลอนเสภา เช่น เรื่องขุนช้างขุนแผน
 - ค. นิยายสำหรับอ่านใช้ร้อยและโคลงเรียกว่า ลิลิต เช่น ลิลิตพระลอ
 - ง. นิยายสำหรับเทศน์ใช้ร้อยยาว เช่น เวสสันดรชาดก
2. ในนิยายแต่เดิมมานั้น คำพูดของตัวละครจัดเข้าอยู่ในคำบรรยายของผู้แต่ง

เช่น

เหมือน	ท้าวสามนตคอคอกคือกวาง
ดูเคียดเค็มประการองคาพลาง	ไอคนอะไรช่างไม่มีอาย
หาทางสอนให้ไม่จำ	จะแกลงทำให้เขาริบบินหาย
ดูเอาเอาเถิดชินางเมมาย	ลูกเขยมันจะชายพอลา
พลางคาหกพิคาพาโล	ผู้มีง่ามแคงโง่ทำงานหนา
ยังจะท้าวแขนหยดคัคคิรียา	จะเป็นซาเขาไม่ทุกขสนุกใจ ⁶³

3. การบรรยายกิริยาอาการของตัวละคร กวีมักจะเน้นในด้านการใช้ถ้อยคำที่มีความหมายกินความกว้างและลึก ทำให้ผู้อ่านเกิดภาพพจน์และสามารถหยั่งภาพในจิต (Insight) ได้ ในบางครั้งกวีใช้ถ้อยคำที่มีจังหวะลีลาของเสียงเข้ากับเนื้อความที่บรรยายกิริยาอาการของตัวละครด้วย

4. กวีใช้วิธีบอกผู้อ่านให้ทราบถึงอุปนิสัยของตัวละครโดยตรงว่าตัวนั้นเป็นผู้มีอุปนิสัย ชนิด เช่นไร หรือ ในบางครั้งก็อาจใช้คำพูดของตัวละครช่วยให้ผู้อ่านทราบว่าตัวละครมีลักษณะเช่นไรตัวอย่างเช่น "ครานั้นขุนแผนแสนสุภาพ" เป็นต้น

⁶³ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย, "บทละครนอกพระราชนิพนธ์เรื่องสังข์ทอง," บทละครนอกรวม 6 เรื่อง (พระนคร: คลังวิทยา, 2508), หน้า 185.

5. ในนิยายแต่เดิมผู้แต่งจะบอกให้ทราบถึงยุคสมัย ลักษณะภูมิประเทศ หรือกาลสมัยที่เหตุการณ์ในเรื่องเกิดขึ้นหรือดำเนินไปอย่างชัดเจน สิ่งที่กล่าวถึงนี้อาจเรียกรวม ๆ กันได้ว่าเป็น "ฉากของเรื่อง" ในนิยาย ฉากมีใช้วัตถุตั้ง เช่นฉากละครซึ่งเป็นวัสดุอุปกรณ์อย่างหนึ่งในการแสดง วัสดุของฉากในนิยายคือ ถ้อยคำ ส่วนหน้าที่ใช้วาดจินตนาการให้เกิดแก่ผู้อ่าน ในบางครั้งก็บอกกล่าวถึงประวัติของบุคคลหรือสถานที่หรือยุคสมัยที่เหตุการณ์ในเรื่องกำลังเกิดขึ้นและดำเนินไป เช่น

ซาบาทขอประกาศประกอบเรื่อง

แต่ปางหลังยังมีบุรีเรื่อง	ชื่อว่าเมืองโกฏฐาสถาวร
นามพระองค์ซึ่งดำรงอาณาจักร	อินธมาศมพิตรอดิศร
พระนามนางเทศสุรางคนิก	ชื่อจันทร์แก้วกัลยาณี
แสนสนมหมั้นประณมประณตนม	ตั้งควาล้อมจันทร์ในราศี 64

6. นิยายยังอาจจำแนกออกไปเป็นชนิดต่าง ๆ อีกหลายชนิดเช่น ปรากฏการณ์ในธรรมชาติ นิยายพันธุไม้ นิยายสัตว์ นิยายบุคคล นิยายสถานที่ นิยายประเพณี⁶⁵ เป็นต้น

เมื่อพิจารณาบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนจะเห็นได้ว่ามีคุณสมบัติแห่งความเป็นนิยายอยู่อย่างครบครัน ลักษณะโดยทั่ว ๆ ไปคือเนื้อเรื่องมีความสมจริง เกี่ยวกับลักษณะอุปนิสัยของตัวละครนั้นสิ่งใดที่อยู่ในวิสัยของมนุษย์ก็ได้นำมาเสนอไว้ในเรื่อง แม้ว่าตัวละครบางตัวจะมีลักษณะเป็นบุคคลในอุดมคติแต่ก็ได้อัจฉริยภาพพรรณนาให้เห็นว่าเป็นไปได้ ผู้เขียนจะขอยกตัวอย่างเช่นผู้ชายที่เก่งในอุดมคติของกวีมีลักษณะหน้าตารูปร่าง นิสัย และความสามารถมากขนาดขุนแผน หรือผู้ชายที่ซื่อสัตย์สุจริตของกวีมีความน่าเกลียด มีนิสัย

⁶⁴สุนทรภู่, "สิงห์ไกรภพ," นิทานคำกลอนสุนทรภู่, พ. ๗ ประมวลมารค (นามแฝง) รวบรวม (พระนคร: แพร่พิทยา, 2501), หน้า 9.

⁶⁵กวีแก้ว อัคราทร, "วรรณกรรมจากบ้านใน," เอกสารนิเทศการศึกษา กรมการฝึกหัดครู (พระนคร: องค์การการของครูสภา, 2514), หน้า 317-377.

ไม่น่านิยมชมชอบ เช่น ขุนช้างขุนแผนในชีวิตจริงอาจหาคนที่มีความสัมพันธ์และรูปสมบัติที่เลวสูงสุด เช่นนั้นโดยยากยิ่ง แต่ภาพขุนช้างขุนแผนที่กว๊ากว๊าวใหญ่อ่านเห็นและศึกษาเป็นภาพที่เป็นไปได้ และไม่เกินเลยไปจากธรรมชาติและไม่ขัดกับความรู้สึกของคนปกติสามัญอย่างรุนแรงจนผู้อ่านรู้สึกสะอึกใจ ตรงข้ามผู้อ่านส่วนมากรู้สึกได้ว่าตัวละครในเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นมนุษย์ที่เราอาจพบได้ในโลกนี้โดยไม่ยากนัก

นอกจากความสมจริงในด้านอุปนิสัยของตัวละครแล้ว ความสมจริงในด้านอื่น ๆ มีปรากฏในเรื่องขุนช้างขุนแผนอีกเป็นอันมาก เช่น ในด้านความคิดเห็น ทักษะ พฤติกรรม ต่าง ๆ ของตัวละครก็สอดคล้องกลมกลืนกับสภาพสังคมสมัยนั้น ตัวละครมิได้แสดงพฤติกรรมแตกต่างผิดไปจากคนอื่น ๆ ในสังคมสมัยนั้นเลย เช่น ขุนแผน ในสังคมที่มีการปกครองระบอบสมบูรณาญาสิทธิราช ทหาร ขุนนาง ข้าราชการ จะได้นำพิพจน์สัตยาธานตนว่าจะมีความซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อย่างที่สุด ถือเป็นเจ้าชีวิต อาจยอมตายถวายชีวิตเพื่อแสดงความจงรักภักดี และลูกผู้ชายต้องรักษาความสัตย์ไว้ก็สร้างเรื่องให้ขุนแผนมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีต่อภักดิ์ ขุนแผนยอมรับโทษทัณฑ์อยู่ในคุกถึงสิบกว่าปี ทั้งที่มีวิชาความรู้อาจจะแกะไขตรวนหลบหนีไปได้ แต่ขุนแผนมีความคิดและความเชื่อว่าเป็นชายต้องมีความซื่อสัตย์ ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญอย่างหนึ่งของสังคมไทยในอดีต

"จะเสียสัตย์ชดสนจึงจนใจ หนีไปใครจะนับว่าเป็นชาย"⁶⁶

ขุนแผนได้นำพิพจน์สัตยาธานตนเป็นทหารของพระมหากษัตริย์ จึงต้องรักษาสัตย์

ความสมจริงอีกประการหนึ่งก็คือ การบรรยายเหตุการณ์และสภาพภูมิศาสตร์ในเรื่องขุนช้างขุนแผน ก็ยังสามารถร้อยกรองให้ผู้อ่านหรือผู้ฟังเรื่องขุนช้างขุนแผนนั้นกว๊ากว๊าวและกำหนดสถานที่ต่าง ๆ ตามท้องเรื่องขึ้นในมโนภาพได้ สามารถตรวจสอบเทียบกับหลักฐานทางประวัติศาสตร์หรือเส้นทางตามแผนที่ได้ชัดเจน เพราะวรรณคดีเรื่องนี้อาศัยสถานที่จริงเป็นฉากประกอบในการดำเนินเรื่อง เช่น จังหวัดสุพรรณบุรี จังหวัดกาญจนบุรี มีวัดวาอารามต่าง ๆ ที่ไหนบ้าง หรือสภาพการเดินทางจากอยุธยาไปยังเชียงใหม่ในสมัยนั้นไปอย่างไร ผ่าน

⁶⁶ กรมศิลปากร, ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2515), หน้า 459.

สถานที่หรือตำบลอะไร ในเรื่องระบุไว้ชัดเจน ซึ่งในปัจจุบันก็ยังอาจสืบหาชื่อตำบลและสถานที่เหล่านั้นได้เป็นจำนวนมาก จึงทำให้ผู้อ่านสามารถนึกเห็นเป็นภาพพจน์ได้ อนึ่งผู้แต่งยังใช้ความรู้ในทางภาษาดั้งตลอดจนขนบธรรมเนียมประเพณีของชาวไทยถิ่นต่าง ๆ ให้เป็นประโยชน์เพิ่มความสมจริงยิ่งขึ้น เมื่อกล่าวบรรยายถึงชาวไทยเหนือตั้งแต่สุโขทัยขึ้นไปตลอดจนถึงเชียงใหม่ก็จะแทรกถ้อยคำที่มีลักษณะเป็นชาวถิ่นเหนือ เช่น ขอย ฮู บ าลา ไว เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการคล้อยตามบทบาทในเรื่อง การแต่งกายของชาวถิ่นเหนือก็บรรยายได้ถูกต้องตามวัฒนธรรมทางเหนือ เช่น ผู้หญิงก็มีได้ไวผมประดับอนโรเหมือนผู้หญิงภาคกลาง แต่จะเกล้าผมมวยนุ่งผ้าซิ่น คังนี้ เป็นต้น

ความจริงที่สำคัญอีกประการหนึ่งในบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนได้แก่ทัศนคติความเชื่อ ค่านิยม ของคนในสมัยอยุธยาตอนต้น อาจจะมีบางอย่างที่เป็นของสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นแต่ก็มีได้ทั้งเค้าความเป็นอยุธยาเสียทีเดียว ทัศนคติความเชื่อต่าง ๆ เหล่านี้แสดงออกโดยสะท้อนให้เห็นในวิถีการดำเนินชีวิตของตัวละครในเรื่อง เช่น การศึกษา ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ ซึ่งผู้เขียนจะขอกล่าวอย่างละเอียดในส่วนที่ว่าด้วยคุณค่าทางสังคม

นอกจากลักษณะความจริงโดยทั่ว ๆ ไปดังได้กล่าวมาแล้ว ถ้าพิจารณาบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนโดยอาศัยหลักเกณฑ์สำคัญบางประการของนิยายเป็นหลักในการพิจารณา ก็จะเห็นว่าเรื่องขุนช้างขุนแผนมีลักษณะสำคัญตามหลักเกณฑ์ดังกล่าวอยู่อย่างครบถ้วน ดังเช่นผู้เขียนจะขอแยกกล่าวถึงและยกตัวอย่างประกอบให้เห็นเด่นชัดเป็นข้อ ๆ ดังต่อไปนี้

1. บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนเป็นบทร้อยกรองซึ่งกวีรจนาไว้อย่างวิจิตรบรรจงในรูปแบบของกลอนเสภา คุณสมบัติในทางการประพันธ์ร้อยกรองย่อมเป็นที่ประจักษ์ชัดอยู่แล้ว
2. กวีได้บรรยายฉาก เหตุการณ์ พฤติกรรมของตัวละครและคำพูดบทสนทนาของตัวละครในเรื่องไปพร้อม ๆ กัน คำพูดของตัวละครจัดเป็นส่วนหนึ่งซึ่งกลมกลืนอยู่ในคำบรรยาย กวีมิได้แยกออกมาโดดเด่นเป็นเอกเทศจากถ้อยคำแวดล้อมหรือที่เรียกกันว่า "บริบท" ตัวอย่างเช่น

"ครั้นรุ่งสว่างกระจ่างแสง นวลนางวันทองผองโสภะ	สุรียาแจ่มแจ้งพระเวหา วอนเตือนมารดาควยทันใจ" ⁶⁷

67 เรื่องเดิม, หน้า 224.

ตัวอย่างที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่านางวันทองพูดกับศรีประจัน แต่วิถีชีวิตบรรยายถึงลักษณะการพูดโดยไม่ต้องให้ตัวละครได้ใช้คำพูดออกมาเลย บางตอนก็ให้ตัวละครกล่าวเป็นคำพูดของตัวเองเช่นกัน แต่ถ้อยคำที่ตัวละครพูดนั้นก็บรรยายปนไปกับการพรรณนาหรือการบรรยายความรู้สึกของตัวละครมิได้แยกออกมาเป็นบทสนทนาต่างหาก ดังปรากฏในความต่อไปนี้

"ครานั้นขุนแผนแสนสนิท นิ่งคิดฟังเสียงสำเนียงหวาน
แจ่มแจ้งกระจ่างเป็นกังวาน ตัวพี่คือทหารชาญณรงค์"⁶⁸

ก็บรรยายลักษณะอาการของขุนแผนตลอดจนความคิด ความรู้สึกและคำพูดของขุนแผนรวม ๆ กันไป และมีลักษณะทั้ง 2 ประการดังกล่าวมานี้ตลอดทั้งเรื่อง

3. กิริยาท่าทางของตัวละครปรากฏพอให้อ่านสังเกตได้แต่เพียงสังเขปเท่านั้น ทั้งนี้ เพราะภาษากวีนิพนธ์เป็นภาษาที่เชิดชวนให้อ่านใช้จินตนาการซึ่งจะชักนำให้เกิดภูมิปัญญา ดังนั้นภาษากวีนิพนธ์จึงเป็นภาษาที่ไซ้คำน้อย แต่กินความมากและกวีก็ไม่จำเป็นต้องแสดงพฤติกรรมของตัวละครไว้อย่างละเอียดละออในทุกประการ

"นางวันทองร้องไห้จิตใจหาย ถอดเจ้าพววยงม่น้อยละห้อยให้
ไอ้ลูกแก้วแววตาจะลาไป หนทางป่าคาไม้พ้อไม่เคย"⁶⁹

กวีนิพนธ์ประเภทนิยายแต่เดิมมาบอกกิริยาท่าทางของตัวละครพอเป็นสังเขปให้อ่านทราบนี้ อาจเปรียบเทียบได้กับนวนิยายในสมัยปัจจุบัน ซึ่งนักประพันธ์บอกกิริยาอาการของตัวละครอย่างละเอียดละออตามลำดับพฤติกรรมที่เคี้ยว เช่น

⁶⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 341.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 474.

แวววันอยู่ในนั้นนานเท่าไรหกลอนไม่ทราบ เวลานั้นผ่านไปหกลอน
 ยืนเกาะฝาผนังไปหมดทั้งตัว คอยความรู้สึกทุกทีในส่วนลึกของหัวใจ
 และเป็นครั้งแรกในรอบหลายปีที่ผ่านมาที่หกลอนร้องไห้ ร้องจนไม่
 มีน้ำตาจะไหล แรกทีเดียวมันซึมเพราะควันไฟเขาคา แต่ขณะนั้น
 หกลอนร้องไห้จริง ๆ ร้องเพื่อระบายความเจ็บปวดในใจ...
 หกลอนรู้สึกเหมือนถูกคนหนาซ่า ๆ กันหลายครั้งจนแกมซา เมื่อ
 น้ำตาหมดหกลอนจึงใครครวญถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น... หกลอนขับ
 น้ำตาให้เหือดแห้ง⁷⁰

จากตัวอย่างที่นำมาเปรียบเทียบกันนี้แสดงให้เห็นว่า นิยายของไทยแต่เดิมนั้น
 มิได้บรรยายกิริยาอาการของตัวละครอย่างละเอียดลออทุกคำขยับแห่งการแสดงกิริยาอาการ
 นั้น ทั้งนี้อาจเนื่องมาจากสาเหตุที่ว่าความมุ่งหมายของกวีคือ ต้องการสร้างบทประพันธ์โดย
 ใช้คำน้อยแต่กินความมาก และผู้อ่านในสมัยนั้นหรือความคิดนึกภาพในจิต หรือสร้างภาพ
 เหตุการณ์นั้นได้ อย่าง "ร้องไห้จิตใจหาย" นี้ก็กินความผู้อ่านรู้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าผู้
 เป็นแม่ก็ยิ่งเข้าใจเพราะมีประสบการณ์ความรักลูกอยู่แล้ว ถ้าไม่เป็นแม่ก็คงคิดต่อไปว่าต้อง
 ร้องไห้หนักและมีความทุกข์เศร้า จิตใจหายก็คือไม่มีจิตมีใจอะไรเลย คิดอะไรไม่ได้อีก
 แล้ว นอกจากเรื่องนี้เรื่องเดียว คนมีทุกข์จะเข้าใจดี

4. กวีโบราณมักนิยมบอกอุปนิสัย ลักษณะพฤติกรรมของตัวละครโดยตรง ไม่ต้องให้
 ผู้อ่านตีความหรือสังเกตทำความเข้าใจโดยทางอ้อมจากสิ่งอื่นหรือจากคำพูด ตลอดจนการ
 กระทำอย่างอื่นของตัวละคร เช่น

"ฝ่ายขุนช้างคางเคราอายุเจ้าเดห์ เมามอเมี่ยมกริมอยู่ริมฝา"⁷¹

"ครานั้นพลายแก้วแกวกลดา แกลงลอปอตาจนหนาเนียน"⁷²

⁷⁰ "โบทัน" (นามแฝง) สุภา สือศิริ, "แวววัน," สตรีสาร, ฉบับที่ 18 ปีที่ 25
 (13 สิงหาคม, 2515), หน้า 21-22.

⁷¹ กรมศิลปากร, ขุนช้างขุนแผน (พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา, 2505),
 หน้า 475.

⁷² เรื่องเดียวกัน, หน้า 316.

"ครานันขุนแผนแสนสันท	ความคิดรอมคอมเป็นหนักหนา" ⁷³
"ครานันจึงโฉมนางวันทอง	อยู่ในห้องโถยหวนละห้อยหา" ⁷⁴
	รูปกายงามยิ่งพริ้งเพรา
ทรวคทรงสงศรีไม่มีแมน	อรชรออนแอ่นประหนึ่งเหล่า
ผมสลวยสวยข้างงามเงา	ให้ชื่อเจ้าว่าพิมพ์ลาไล ⁷⁵

สิ่งที่ผู้อ่านจะสังเกตเห็นได้ชัดเจนนอกประการหนึ่งคือ ในเรื่องลักษณะของตัวละครนั้นนอกจากกวีจะบอกตรง ๆ แล้ว ผู้อ่านอาจสังเกตได้จากคำพูดของตัวละคร แต่คำพูดนั้นไม่ได้บอกเพื่อให้ผู้อ่านคิดถึงความเองหากขอกถึงลักษณะโดยตรงที่เดียวไม่ต่างจากที่กวีบรรยายถึงลักษณะตัวละครโดยตรงเท่าใดนัก เมื่อขุนซ่งอ่อนวอนนางเทพทองให้ไปสู่นางพิมพ์ในการสนทนาระหว่างขุนซ่งกับนางเทพทองนั้นนางเทพทองกล่าวถึงลักษณะของขุนซ่งและลักษณะของนางพิมพ์ลาไลเปรียบเทียบกันว่า

ไม่คิดเจียมตัวอายุหัวพรุน	รูปเป็นกระสุนนารักใคร่
ดูไม่เห็นใคร เขาจะชอบใจ	นางพิมพ์ลาไลเข้าโสภ
อกเอวออนแอ่นแมนกินนร	ภางจะมาสมจรกับหมูหมา" ⁷⁶

หรืออีกตอนหนึ่งเป็นคำพูดที่บอกอุปนิสัยของตัวละคร เป็นการบอกตรง ๆ และเปรียบเทียบให้ผู้อ่านเกิดภาพพจน์ เช่น ในตอนที่เด็กเลี้ยงควายกล่าวถึงนางทองประศรีว่า "ร้ายเหมือนผีเสื้อแกเหลื่อตัว" ดังนี้ เป็นต้น

5. ลักษณะของนิยายอีกประการหนึ่งคือ การสร้างฉากตามท้องเรื่อง กวีจะกล่าวไว้อย่างแจ่มแจ้งชัดเจนเห็นได้ชัด ผู้อ่านไม่จำเป็นต้องใช้ความสังเกตพิจารณาของตนเอง

⁷³เรื่องเดียวกัน, หน้า 273.

⁷⁴เรื่องเดียวกัน, หน้า 218.

⁷⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 9.

⁷⁶เรื่องเดียวกัน, หน้า 96.

มากนัก ส่วนมากการบอกถึงฉากหรือภูมิหลัง (Background) ของเรื่องก็มักจะกล่าวไว้ในตอนต้นเรื่องคล้ายกับเป็นหน้าหรืออาร์มภักดาของเรื่อง บทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนมีลักษณะแห่งนิยายข้อนี้เห็นได้เด่นชัด โดยกวีเริ่มต้นเรื่องดังนี้

"ครั้นว่าไหว้ครูแล้วจับบท
ครึ่งสมเด็จพะพันวษานรากร

.....
จะกล่าวถึงเรื่องขุนแผนขุนช้าง
ศักราชรอยสี่สิบเจ็ดปี
เป็นข้าขอบขัณฑสีมา
จะว่าเนื่องตามเรื่องนิยายพลัน

ให้ปรากฏเรื่องราวกล่าวมาแต่ก่อน
ครองนครกรุงศรีอยุธยา

.....
ทั้งนวลนางวันทองผองศรี
พ่อแม่เขาเหล่านี้คนครั้งนั้น
สมเด็จพะพันวษานราสวรรค
ท่านผู้ฟังทั้งนั้นจงเข้าใจ" 77

6. นิยายจำแนกออกเป็นประเภทย่อย ๆ ใดหลายประเภทก็ได้กล่าวมาแล้ว เมื่อพิจารณาบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนจะเห็นว่ามัลักษณะซึ่งอาจจัดให้อยู่ในประเภทนิยายเกี่ยวกับบุคคลใดเพราะเนื้อเรื่องส่วนใหญ่เกี่ยวกับประวัติและพฤติกรรมของบุคคลเป็นเรื่องของวีรบุรุษ.

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าบทขับเสภาเรื่องขุนช้างขุนแผนมีลักษณะคุณสมบัติเป็นนิยายอย่างสมบูรณ์ทุกประการ.

ศูนย์วิจัยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย